

Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler

Abdullah SAYDAM*

ÖZET

Osmanlı Devleti, başlangıçta Anadolu'nun batı ucunda bir aşiretler ittifakı ile kurulmuştur. Kuruluş yıllarında Kayı aşireti, çevredeki diğer konar-göçer aşiretlerin desteğini almıştı. Ancak zamanla devletin sınırlarının genişlemesi, çok çeşitli dinden ve ırktan toplulukların hâkimiyet altına alınması, aşiret gelenekleri yerine devletleşme sürecine girilmesini sağladı. Bu durum kendi kendine yeten, özerk yönetimlere alışan konar-göçer aşiretleri rahatsız etti. Osmanlı Devleti, toplulukların yerleşik hayata geçmesini tercih etmekle birlikte sınırlı sayıda aşiretin varlığına sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı izin verdi. Aşiretlere özel statü tanıdı. Bununla birlikte devlet otoritesini korumak amacıyla hükümetler aşiretlere de bazı sınırlayıcı kurallar getirince iki tarafın ilişkileri bozulmaya başladı. Böylelikle Osmanlı tarihi boyunca ortaya çıkan devlet-aşiret gerginlikleri, mücadeleler sürüp gitti.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı Devleti, Aşiret, Konar-göçer, Yörük, Anadolu*

Sultan's Subjects who had been Special Statute: Nomadic tribes

ABSTRACT

Ottoman state was initially established at the west end of Anatolia with the alliance of tribes. At the foundation years, Kayı tribes had the support of surrounding nomadic tribes. However the fact that, in the time of course, the state expanded and different ethnic and religious societies was taken under control provided enter the process of nationalization instead of tribal tradition. This situation disturbed the nomadic tribes who had been self-sufficient and accustomed to the autonomous. Ottoman state, though it preferred the tribal society to transfer into settled life, allowed limited number of tribal existence due to economic and social reasons. The tribes were given special statute. Nonetheless, when the governments enforced some restrictive rules for them in order to secure state authority the relationships between state and tribes deteriorated. Thus, the tensions appeared between the state and tribes and struggles dragged on throughout Ottoman history.

Keywords: *Ottoman State, Tribe, Nomadic Tribes, Yörüks, Anatolia*

Giriş

Türkistan'da ortaya çıkan sosyal ve siyasî şartların etkisiyle Anadolu'ya gelen göçebe Türkmenler, Bizanslılar devrinde yerleşik halkın pek fazla rağbet etmediği mer'a ve yaylalarda kendileri ve hayvanları için verimli yaşama alanları temin ettiler. Göçebe

*Prof.Dr., Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Türklerin Anadolu'ya yaptıkları akınları Bizanslılar engelleyemediler. Bizans orduları yazın sefere çıktığında, göçebeler sert engebeli yaylalarda oluyorlardı. Hafif donanımları ve çevik atları yüzünden onları yakalamak zordu. Hatta yüksek yaylalara kaçan Türkmenler, tabiatın sağladığı muhafaza kolaylığı yüzünden, Bizanslıları tuzağa düşürmekte güçlük çekmiyorlardı. Kışın Bizans askerleri sefere çıkmadığından, onlar vadilere dönmekteydiler. Daha verimli otlaklar bulmak için gerektiğinde sınırı aşan göçebeleri Selçuklu sultanlarının istese de kontrol edemeyeceğini Bizanslılar anlayamıyorlardı¹.

Göçebe Türklerin faaliyetleri, ekonomik ve ekolojik şartlara oldukça bağımlıydı. Vadilerdeki keçi ve koyun hayvancılığı, kışın, iklimin ne getireceğinin belli olmadığı buzlu plato tepelerinden daha güvenliydi. Otlatma fırsatlarını azamiye çıkarmak ve sürü kayıplarını en aza indirmek için, Bizans'a da ait olsa, tarım alanlarına sızmayı zorunlu saymaktaydılar. Yunanlı yazar Veryonis'in dediği gibi, "Yeşil otlaklar nedeniyle bütün ırk, Roma sınırlarını işgal etmişti."² Ancak bu yoğun göç problemsiz gerçekleşmiş değildi. Pek çok maddi ve toplumsal güçlükler ortaya çıktı. Yaylak ve kışlak konusunda aşiretler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, özellikle Köseadağ Savaşından sonra daha da arttı. Bu yüzden 1263'te bir grup aşiret, Bizans İmparatoru VIII. Michael Paleologos'tan yaylak ve kışlak istemek durumunda kaldı. O da bunların Dobruca'ya gönderilmelerini sağladı³.

Osmanlı Devleti'nin temellerini atan aşiretler, işte böyle bir ortamda Anadolu'nun batı uçlarına kadar gelebilmişlerdi. Söğüt'te Selçuklulara bağlı bir uç beyliği kuran Kayı boyu ile müttefiki olan aşiretler, Türkmen geleneğinin tipik özelliklerini taşımaktaydılar. Yalnız buraya yerleştikten sonra göçebelik yerine, belirli iki merkez, yani Söğüt ile Domaniç arasında yarı göçebelik ya da yaylacılık diyebileceğimiz bir sosyo-ekonomik faaliyet türünü benimsediler. Aşiretin idaresi, komşuları ile ilişkileri geleneklere göre belirlenmekteydi. Kayı aşiretinin beyi olan Ertuğrul Gazi, bu makama Selçuklu sultanı tarafından getirilmiş değildi. O esasında irsî konumu dolayısıyla aşiretin beyi idi. Selçuklu sultanı onu idarî teşkilâta dâhil ederek "uc beyliği"ne tayin etmişti. Dolayısıyla Kayı'nın başında Ertuğrul Gazi değil de bir başkası olsaydı, sultan onu tayin edecekti. Demek ki bu tayin işleminde asıl belirleyici olan aşiretin kendi iç dinamikleri olmuştur. Nitekim Ertuğrul Gazi vefat ettiğinde beyliğin başına, yine müttefik aşiret reislerinin ortak kararıyla, ama Ertuğrul Gazi soyundan olan Osman Gazi getirilmiş ve bunun için Selçuklu sultanından müsaade alınmamıştı. Anladığımız kadarıyla sadece verilen karar Konya'ya bildirilmişti. Konya belirleyici değil, tasdik edici olmuştur. Her ne kadar bu sıralarda Konya'daki sultanın otoritesi

¹Batıya doğru ilerleyen göçebe Türkmenlerin İslâm memleketlerinde de istila ve akınlarda buldukları, meydana gelen şikâyetler üzerine Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillah'ın meşhur âlim Mâverdi'yi elçi olarak 1044 senesinde Tuğrul Bey'e gönderip, bu saldırıların önlenmesini istediğini görmekteyiz. Tuğrul Bey verdiği cevapta; "Doğru hareket etmek için elimden gelen her şeyi yapıyorum. Eğer milletimden (Türkmenlerden) aç kalanlar kötülük yapıyorsa, buna karşı ben ne yapabilirim?" diyerek onların zaruri ihtiyaçlarını ve kendisinin göçebe boylar üzerindeki kontrolünün sınırlı olduğunu anlatmaktaydı. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s.16-17.

²Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, Çev.: Müfit Günay, Ankara, 2000, s.34-35.

³İrene Mélikoff, "İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Çev.: G. Ç. Güven, İ. Yerguz, T. Altınova, İstanbul, 1997, s.151.

artık uc bölgelerine ulaşmaktan uzak idiyse de, bu güç elinde olsaydı farklı davranacak mıydı diye sorulabilir. Görülen odur ki, yapılan işlem geleneklere uygun olduğu için böyle bir müdahale söz konusu olmayacaktı. Girişilen gaza hareketleri sayesinde Anadolu'nun diğer bölgelerinden akın akın Türkmenler bu tarafa doğru göç ederken, Osman Gazi'nin iktidarının meşruluğu hiçbir zaman tartışma konusu olmamıştır⁴.

Selçuklu sultanlarının hareket tarzını ilk Osmanlı beylerinin de benimsemesi tesadüf değildir. XIV. yüzyılda Osmanlı beylerinin konumu, “eşitler arasında birinci” olarak tanımlanmakta olup beyliğin ilk kumandanları da müttefik aşiretlerin reisleridir: Samsa Çavuş, Konur Alp, Akça Koca gibi. Devletleşme sürecine yeni girildiği sırada bunun dışında bir tavrın söz konusu olması elbette beklenemezdi⁵. Gelenekleri gereği şehirleşme hareketlerinde pek fazla rol oynayamayan aşiretlerin asıl etkili oldukları alan askerlik ve buna bağlı yönetim idi. İşlerin başında hemen hemen aynı kimseler bulunmaktaydı. Osmanlı beyleri, topraklarını genişletirken, emirleri altındaki insanların gücünü aşan bir coğrafyaya ulaştırdıklarında; kapıları başkalarına, özellikle diğer beyliklerin rekabetinden ve Bizans'ın şiddetinden kaçan insanlara da açtılar. Beyliğe gönüllü olarak katılan insan gücü, Rumeli'nin fethi için gereken desteği sağladı.

Beylik; bu yeni iltihaklarla büyüdü ve elde edilen başarılar aşiret düzenini değiştirmeye zorladı. Yöneticiler, gittikçe hem idare mantığında hem de hayat tarzında bir tercihle karşı karşıya kaldılar. Devletin kurucuları göçebe ve yarı göçebe aşiretlerdi, fakat bir süre sonra ortaya çıkan meseleler bazı yeni kararlar alma mecburiyetini getirdi. Beyliğin sınırları genişledikçe, aşiret gelenekleriyle bu yeni devletin idare edilemeyeceği, en azından bazı hukuk kurallarının gerekli olduğu anlaşıldı. Meselâ Kayı aşiretinin daha önce hiç gerek duymadığı “pazar işlemleri”, şimdi bir kanun koyuculuk görevini zorunlu kılmaktaydı. Önceleri bir aşiret reisi olarak, barışı ve aşiret üyelerinin refahını koruyacak biçimde davranan, bunu sağladıkça hâkimiyet alanını genişleten Osman Gazi, artık halktan gelen şikâyetleri dikkate alarak değişik çevre ve kültür gruplarının haklarını korumak için devreye girmektedir. Bundan dolayı rolü aşiret liderliğinin üstünde bir konuma ulaşmıştı. O, vergi akışını sağlayacak, bununla ilgili kanunları hazırlayacak, farklı dinlerdeki tebaanın hukukî meselelerini çözecek sivil bürokrasiye ihtiyaç duymaktaydı. Şimdi sıradan bir aşiretin lideri olmaktan öte yasama, yürütme ve yargı görevlerini yerine getirmesi gereken bir devlet başkanı durumundaydı. “Bâc vergisi” ile ilgili kanunun yürürlüğe konmasıyla başlayan süreç, Osmanlıları at üzerinde fetihler yapan akıncılar olmaktan daha geniş anlamı olarak kanun yapan ve uygulayan yöneticiler haline getirmiş oldu. Zira Çinlilerin uzun zaman önce özellikle vurguladıkları gibi, memleketleri at sırtında ele geçirmek mümkündü, fakat o at sırtında yönetilemezdi⁶.

⁴ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London, 1997, s.5-7; Aldo Gallotta, “Oğuz Efsanesi ve Osmanlı Devleti'nin Kökenleri: Bir İnceleme”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Çev.: G. Ç. Güven, İ. Yerguz, T. Altınova, İstanbul, 1997, s.41-61; Mélikoff, “İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni”, s.149-158.

⁵ Metin Kunt, “Siyasal Tarih (1300-1600)”, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti, 1300-1600*, II, İstanbul, 1995, s.37-40.

⁶ Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.76.

Osmanlıların devletleşme süreci ve aşiretler

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında göçebelere, yeni şehirler kurmada veya ele geçirilen şehirlerin gelişmesinde ön plânda olmadıkları görülmektedir. Zaten onların yerleşik hayata geçirilmeleri kolay olmadığı gibi, sosyal yapılarını hemen değiştirebilecekleri bir köklü değişimin gerçekleştirildiğini düşünmek zordur. Bu yüzden ilk zamanlarda Bursa ve İznik taraflarına doğru yoğun bir aşiret göçünden kaynaklarda söz edilmemektedir. Vakıf kurucularının sıfat ve lakaplarından hareket edildiğinde, ilk dönemlerde Bursa, İznik, İzmit gibi şehirlerde bu tür eserleri inşa ettirenlerin devlet adamı ya da sanat erbabı (debbağ, bezzaz... gibi.) oldukları ve içlerinde göçebe olanlara pek rastlanmadığı görülmektedir. Demek ki ilk imar ve iskân hareketlerini şehirlerin yerleşik halkı yapmıştır⁷. Bu durum devleti kuranları mecuri bir yapısal değişime zorlamış oldu. Başlangıçta diğer beyliklerden gelen ilim ve fikir adamlarının bilgi ve tecrübesi ile doldurulan boşluklar, gittikçe Osmanlıların kendi bilgin ve bürokratlarını yetiştirmeleriyle çözüme kavuşturuldu.

Devletin teşekkül aşaması olan ve adım adım aşiret düzeninden yeni bir düzene geçişin yaşandığı bu tarihlerde, ister istemez iktisadî faaliyetlerin de niteliğinde değişiklik mecburiyeti ortaya çıktı. Önceleri Söğüt'le Domaniç arasında kışlak - yaylak hayatı sürdürmekteydiler. Bu yıllarda yaylaya çıkılacağı zaman hareketi yavaşlatacak, orada gerekli olmayacak ağırlıklar emaneten Bilecek tekfuruna bırakılırdı. Sonbaharda bunun bedeli gıda maddeleri ve dokuma ürünleri ile ödenirdi⁸. Ancak zamanla yerleşik hayata duyulan ilgi toprağa bağlılığı, gayrimenkul edinmeyi teşvik etti. Osmanlıların yerleşikliğe geçişinde, siyasî örgütlenme ve askeri kaynak ihtiyacının yanı sıra, buldukları bölgenin hayvancılıktan ziyade tarıma elverişli olmasının önemli etkisi olmuştur. Zenginlik arttıkça yerleşikliğe meyiletme daha hızlı olmaya başladı⁹.

Osman Gazi ile tebaasının, 1299'da Bilecik'in fethinden sonra yaylaya çıktığına dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanmaması önemli bir göstergedir. Demek ki, idarî alanda olduğu gibi iktisadî alanda da değişim ve dönüşüm başlamıştı. Nitekim Orhan Gazi, artık yaylakta vakit geçiren bir aşiret reisi olmaktan tamamen uzaktı. Böylelikle ilk yıllardan itibaren hayvancılığa ve kısmen tarıma dayalı yarı-göçebelik yerine tam yerleşik hayata geçiş yolunda bir tercih yapılmıştır. Bu dönemde bilhassa yönetici kadronun göçerlikle alakasının kalmadığı anlaşılmaktadır. Hatta Osmanlı Devleti'nin göçebeleri iskân etmek tarzında ortaya çıkan toplumsal siyasetinin temellerinin bu tarihlerde atıldığını dahi söylemek mümkündür. Şeyh Edebâli'nin müritlerine yerleşik hayatı tavsiye eden "toprağa bağlanın, suyu israf etmeyin, ilim sahiplerini gözetin, ağaç dikin" şeklindeki nasihatleri bunu göstermektedir¹⁰. 1310'de Yenişehir adıyla bir şehrin

⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, I, İstanbul, 1995, s.206-207.

⁸ *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. H. N. Atsız, Ankara, 1985, s.22, 25.

⁹ Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.70-71.

¹⁰ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet ve Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 1989, s.7-8. Bu arada Yazıcıoğlu Ali'ye atfen "Merhum Kara Osman dahi dayım bu ögüdü oğlanlarına vermiş: 'Olmasın ki oturak olasız ki, beğlik, Türkmenlik ve Yörüklük edenlerde kalur' dermiş." şeklinde bir rivayet bulunduğunu belirtelim. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Taribine Giriş*, I, İstanbul, 1981, s.106. Türkmenler arasında yaygın olarak söylenen şu halk türküsü onların köylülerin hayatına bakışını gösterdiği gibi, zenginlik kaynağı olarak da hayvancılığı ön plânda tuttuklarının işaretidir: "Ekme bağ bağlanırsın / Ekme ekin eğlenirsin / Çek deveyi güüt koyunu / Bir gün olur beğlenirsin."

inşa edilmiş olması¹¹ ve Orhan Gazi zamanında da yerleşik hayata yönelik siyaset izlenmesi, beyliğin ilanından itibaren Osmanlılara kimlik olan hususiyetin göçebelikten ziyade yerleşiklik olduğunu göstermektedir.

I. Murad zamanında artık göçebe veya yarı-göçebe iktidar ve yaptırımlarından tamamen soyutlanmış olan devlet yönetimi, bünyesinde göçebe, yarı-göçebe ve yerleşik tebaayı barındırmaktaydı. Hıristiyan unsurların iştiraki ile beyler, artık Türk olmayan halkın da başvurdukları bir otorite durumuna gelmişlerdi. Yeni düzen tabiatıyla beraberinde yeni kurallar getirdi ve çok geçmeden, düne kadar komşuları olan Osmanlılar, göçebe aşiretlere de diğer köylülere uygulandığı üzere askerlik, vergi, tahrir gibi mükellefiyetleri yükleme işlemlerini başlattılar. Gerçi Fatih'e gelinceye kadar Osmanlı hanedanı mütevazı, diğer üst düzey yöneticiler ve beyler ile kendi arasına fazla mesafe sokmayan bir anlayışa sahipti. Osman Gazi'nin, Orhan Gazi'nin hayatı bütün toplumun gözü önünde cereyan etmekteydi. I. Murad ve Yıldırım Bayezid, kendilerini ihtişamlı bir saltanatın sahibi olarak görmediler. Çocukları diğer beylerin çocukları ile bir arada büyüdü. Ancak Fatih'ten sonra bir saltanat kavramının Osmanlı zihniyetine yerleştiğini, rekabetsizlik ortamının hazırlandığını görmekteyiz. Daha önce "eşitler arasında birinci" olarak tanımlanan "bey" in yerini artık "sultan" almıştı¹² ve ister istemez Türkmen beyleriyle Osmanlı sultanlarının konumunda farklılık meydana gelmişti. Dolayısıyla devletin Türkmen beylerine Osman Gazi derecesinde ilgi göstermesi elbette söz konusu olamazdı. Artık müttefik aşiretler birer tebaa konumundaydılar. Devlet ulemanın tavsiyeleri doğrultusunda hukukî düzenlemelere yöneldikçe, göçebelerin eski nüfuslarını ve saygınlıklarını kaybedecekleri bir teşkilatlanma modeli ortaya çıkmaya başladı. Yönetim, göçebe aşiretlerin bir zamanlar sağladıkları katkılara aşırı hassasiyetle ve romantizmle yaklaşmak yerine, gerçekçi bir tavırla onları kaçırmak istedikleri tebaa konumuna sokmak için birçok yol denedi. Bu çerçevede çıkarılan kanunnâmelerle göçebeler, ya iskân edildiler veya yaylak - kışlak alanları ile göç yolları sınırlandırılarak, tedricen yerleşikliğe yönlendirildiler.

Osmanlı tatbikatında aşiret hayatıyla alakalı çeşitli düzenlemeler uzun vadeye yayılmış, çoğu zaman ihtiyaçların ortaya çıkması dolayısıyla yeni yöntemlere başvurulmuştur. Düzenli birliklerin kurulmadığı ilk zamanlarda, eli silah tutan her erkek bir savaş anında bağındaki, bahçesindeki işini bırakarak derhal silahlarını kuşanıp sefere katılırdı. Genellikle bir veya iki gün süren mücadele neticesinde herkes yeniden işinin başına geçirdi. Başlangıçta yapılan savaşların kısa süreli ve büyük çaplı kuvvetlere gerek duyurmaması, ayrıca yetersiz nüfus yüzünden ekonomik faaliyetlerde bulunanlar ile savaşanların aynı olması teşkilâtlı bir askerî birliğe ihtiyaç göstermemişti. Ancak ülkenin sınırları genişledikçe, kuvvetli komşu ülkelerin sayısı artmaya başladı. Devletin her an yeni bir tehlike ile karşı karşıya kalması ihtimali ortaya çıktı. Bilhassa çok acil hallerde herkesle zamanında irtibat kurulamadığından zorluklar yaşanıyor, uzun süreli kuşatmalara da mesleği askerlik olmayan bu insanların dayanması güç oluyordu. Dolayısıyla bir saldırı olduğunda, en azından belirli bir süre düşmanı

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara, 1972, s.108.

¹² Fatih Sultan Mehmed'in bu yaklaşımına, Divân üyeleri ile birlikte sofraya oturma âdetini terk etmesi örnek olarak gösterilebilir. Fatih'in tek başına yemek yemesi usûlü kanunnâmesinde şöyle geçmektedir: "Ve cenâb-ı şerîfîm ile kimesne ta'am yemek kanunum değildir. Meğer ki ehl-i iyâlden ola. Ecdâd-ı izâmım vüzerâsiyle yerler imiş. Ben re'f etmişümdür." Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, I, İstanbul 1990, s.327.

oyalayacak hazır gücün bulunması ve düzenli hale getirilmesi kaçınılmaz idi. Daha teşkilâtli bir askerî yapıya yönelen Orhan Gazi devrinden itibaren bu alandaki ihtiyaçlar öncelikle aşiretlerden sağlandı. Askerî mecburiyetler Yörüklerin teşkilâtlandırılmasına yol açtı ve Bursa'nın fethedilmesinden hemen sonra, Kadı Çandarlı Kara Halil'in teklifiyle, her biri bin kişi mevcutlu Yaya ve Müsellem birlikleri oluşturuldu¹³.

Yaya - Müsellem teşkilâtının kurulması, aşiretlerin devlet düzeni içerisine dâhil edilmesinde önemli bir aşama oldu. Ancak memleketler fethedildikçe sultanlar bu seviyeyi yeterli görmediler. Her yeni dönem veya gelişme aşiretlerin eski statülerini daha fazla yitirmelerine, devlet bünyesine daha fazla dâhil edilmelerine, dolayısıyla muhtariyetlerinden daha fazla taviz vermelerine sebep oldu. Aşiret teşkilâtından devletleşmeye doğru kurumsallaşma yaygınlaştıkça, sultanın kardeşleri olan Türkmen beyleri ile aralarının açıldığını, “balayı”nın bittiğini görmekteyiz.

Ayrılıklar-çatışmalar

Sultan tarafından bakıldığında; hâkimiyetin sağlam temellere oturtulabilmesi için üstesinden gelinemeyecek gruplaşmalara müsaade edilmemesi gerekirdi. Bu ise göçebe aşiretleri kontrol altına almayı zaruri kılmaktaydı. Zira nüfusun küçümsenmeyecek bir bölümünü, meselâ XVI. yüzyıl başlarında Anadolu eyaletinin yaklaşık % 15'ini bu grup oluşturmaktaydı ki, göçebe kökenli Yaya ve Müsellemli de ilave ettiğimizde oran % 27'lere ulaşmaktaydı¹⁴. Bundan dolayı Yörükler, çeşitli kalıplara sokulmaya çalışıldı. Bazı topluluklar çiftçi olarak iskân edilirken, bazılarının özel görevler yüklendi. Aşiretler tarafından yıllardan beri tatbik edilen, ama Osman Devleti'nin kendi kanunlarına aykırı olan uygulamalar lağvedildi. Meselâ Karaman ele geçirildiğinde, ilk iş olarak Toros geçitlerini kullanan kervanlardan Türkmen beylerinin almış oldukları vergiler kaldırıldı. Bu tür uygulamalar tabiatıyla büyük tepki gördü ve devletle aşiretler arasında bir soğukluk soktu¹⁵. Aşiretlerin hoşuna gitmese de sultanların resmî tutumu asayişsizliklere sebep olanlara imkân vermemek şeklindeydi. Meselâ Yörgüç Paşa, Amasya bölgesini temizlemeye başladığında ilk olarak Türkmen göçebelerden Yozgat ovasında çadır kurup gelip geçenlere sarkıntılık yapan Kızılkoca oğullarını bertaraf etti¹⁶. Bu sert tavırlar göçebelerin Osmanlı'ya karşı daha temkinli yaklaşmalarına yol açtı. Devlet, göçebeleri kendi idarî ve hukukî sistemine dâhil etmeye çalıştıkça, onlar da

¹³ Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, I-II., Sad.: Neşet Çağatay, Ankara, 1992, s.160. Yörüklerin kökenleri, statüleri, askerî ve ekonomik fonksiyonları hk. bkz. Halil İnalçık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire - Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s.97-136; Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul, 1957; Enver M. Şerifgil, “Rumeli'de Eşkinçi Yörükler”, *TDA*, 12 (1981) s.64-80; Mehmet İnbaşı, “Yeni Belgelerin Işığında Rumeli Yörükleri”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s.151-169.

¹⁴ Halil İnalçık, “The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600”, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994, s.34.

¹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, s.206. İnalçık, Şeyh Bedreddin hareketini, bir bakıma merkezin gittikçe kuvvetlenen Sünnî - devletçi karakterine Türkmenlerin gösterdikleri hoşnutsuzluğun bir tezahürü olarak değerlendirmektedir. s.326. Yalnız diğer birçok hadisede sadece Alevî aşiretlerin değil, Sünnî olanların da muhalif tavırlar sergilediklerini görmekteyiz ki, bu durum dinî - mezhebî kanaatten ötede, devletle aşiretler arasında sosyolojik bir ayrımın mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim Türkmen beylerinin Osmanlı'ya karşı Timur'un yanında yer almaları, Çukurova'da Osmanlı'ya karşı yine Sünnî olan Memlukleri desteklemeleri bunu ispatlamaktadır.

¹⁶ *Netayic ül-Vukuat*, I-II, s.37.

bundan kurtulmaya gayret gösterdiler. Türkmen aşiretleri tarafından bakıldığında Osmanoğulları kendilerine haksızlık yapmaktaydı. Geçmişte kendilerine yardımcı olan kardeşlerini dışlamaktaydı.

Devletin aşiretlere yaklaşımının önemli bir örneğini, babası aslen Şam Türkmenlerinden olan Akşemseddin'in, Fatih Sultan Mehmed'i uyarmak için söylediği "Amma Türkmen'den gafil olmayasız. Anın da ipin salıvermeyesiz, bilmiş olasız."¹⁷ şeklindeki sözlerinde bulmak mümkündür. Bu yaklaşım tarzı sadece Akşemseddin'e ait değildir şüphesiz. Yaklaşık dört asır sonra Tanzimat'ın uygulanmasına yönelik ilk çalışmaları yürüten Ankara Kaimmakamı Bekir Rüstem Paşa, bölgedeki aşiretler hakkında, "İşbu aşâir ve kabâilin bir sözü bir sözüne uymaz ve maslahatları neticesini saymaz makuleden oldukları" tanımlamasını yapması¹⁸, bir tesadüfü değil, bilinçli bir yaklaşımı göstermektedir.

Aşiretlerin Osmanlı kuralcılığına gösterdikleri tepkilerin yansıması, Osmanlı fetihlerinde onların ciddi direnç göstermeleri şeklinde ortaya çıktı. Bilhassa dağlık kesimlerde yaşayan Türkmenler üzerinde hâkimiyet kurmak kolay olmadı. Meselâ sonuna kadar Türkmen aşiret geleneğine bağlı kalan Karamanoğulları, Bulgar dağıyla İçel'in dağlık kesimlerine sığındıklarından bölgenin kontrolü zor olmuştu. Gedik Ahmed Paşa'nın buralardaki Türkmen göçebelere itaat altına almak için giriştiği harekâtın acımasızlığı da¹⁹, sonraki yüzyıllık dönemde Toroslardaki aşiretlerin daima Osmanlı'dan uzak durmalarına ve fırsat düştükçe ayaklanmalarına ya da savaşlarda karşı devleti desteklemelerine yol açtı. Fatih'ten kaçan Türkmen beyleri, bir aşiretler devleti hükümdarı olan Uzun Hasan'a sığınmakta, o da kendilerine, eski topraklarını ve statülerini vermeyi vaat etmekteydi. Bu sırada Osmanlı toplumunda ise aşiretler, reayayı oluşturan birçok cemaatler gibi, kanunnameler vasıtasıyla özel işleme tâbi kılınan bir kesim idi. Bu statü kaybı Türkmenlerin istikballerini Osmanlı'dan başka devletlerde aramalarına yol açtı. Özellikle II. Bayezid'in ılımlı idaresi Anadolu steplerinde, Toros dağlarında, Tokat ve Sivas yaylalarında bulunan kuvvetli Türkmen kabilelerinin isyana cesaret bulmalarına yol açtı. Osmanlı idaresine duyulan tepkiden ötürü Adana Türkmenlerinin başbuğu olan Ramazanoğulları ile Turgut ve Varsak boyları Memlukler tarafında yer aldılar²⁰.

Türkmenlerin Osmanlı aleyhtarı tutumlarını şehzâdeler arası mücadelelerde de görmek mümkündür. Meselâ merkeze karşı mücadeleye girişen Cem Sultan'a kaçak Türkmen beyleri iştirak etmiş, Yavuz'un rakibi olan Şehzâde Ahmed 18 Haziran 1512'de Türkmenlerden oluşan bir ordu ile Bursa'ya girmişti. Rüstem Paşa ile Hürrem Sultan, Şehzâde Mustafa'nın babasına karşı ayaklanacağı ve tahtı ele geçireceği şayiasını yayarlarken, Kanuni'yi, şehzâdenin Türkmenlerle birlik olduğu iddiası ile

¹⁷ Mehmet Eröz, *Yörükler*, İstanbul, 1991, s.247 (Topkapı Sarayı Arşivi, Numara: 5862'den naklen).

¹⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Dabîliye*, 3347 (Ankara Kaimmakamı Bekir Rüstem Paşa'nın 21 Şaban 1258 / 27 Eylül 1842 tarihli yazısı).

¹⁹ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev.: Mehmet Harmancı, I, İstanbul, 1982, s.103.

²⁰ İnalçık, *The Classical Age*, s.31-32; Akdağ, *İktisadî ve İctimâî Tarih*, II, s.98-106. Türkmen kabilelerinin muhalefetine dair dikkat çekici bir misâl için bkz. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı'ya Karşı Bir Türkmen Boyu: Tarsus Varsakları", *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s.170-179.

inandırılmışlardı. Kanuni'nin oğlu Şehzâde Bayezid da Selim'e karşı Türkmenlerden ordu oluşturmuştu²¹.

Türkmenlerin muhalefetin yanında yer almasının en ilginç görüntülerinden biri Şah İsmail'in İran'da iktidarı elde etmesiyle ortaya çıktı. Osmanlı ile mukayese edildiğinde Şah İsmail'in propagandası, otlak vaatleri, aşiret ilkelerine dayalı ve aşiret ihtiyaçlarını tatmin etmeye ve yağmaya imkân sağlayan siyasî ve askerî teşkilâtı onlara çok cazip geldi. Şimdi aşiretler kendilerine yeni bir kimlik bulmuş oluyorlardı. Bu yüzden muhalif aşiretler, Osmanlı - Safevî mücadelesinin ilk yıllarında, kendilerine eskisi kadar hak tanımak istemeyen Osmanlı Devleti yerine, mevki, makam ve itibar veren Şah İsmail'in yanına gittiler. Böylelikle Safevî ordusundaki önemli görevler, çoğunlukla Anadolu'dan giden Rumlu, Ustaclu, Tekelü, Şamlu ve diğer Türkmen oymaklarının eline geçti. Bazı aşiretlerin Şah İsmail'in yanında yer almaları tek başına Alevîlik gayretinden değil, aynı zamanda Türkmenlerin kırgınlığından kaynaklanmaktaydı. 1511 ilkbaharında Antalya'da meydana gelen Şahkulu isyanı, bu kırgınlıktan yararlandığı için küçümsenmeyecek başarılar kazanmış, bu isyana Alevî olmayan bazı aşiretler de iştirak etmişti²².

Şah İsmail hem mezhep faktörünü hem de Türkmenlik gayretini kullandı. O, Anadolu'daki göçebelere, adeta kırsal bir cennet kurma uğruna Osmanlıları devirmeye çağırıyordu. Bu ise Osmanlıların tepkisini daha da artırıyordu. Aslında Osmanlı geleneğinde Alevî aşiretleri dışlama tarzında bir anlayış mevcut olmadığı gibi, aksine ilk dönem hükümdarları bu anlayışa sahip aşiret ve tarikatları kollamış, kendilerine imkânlar sağlamış, Rumeli'ye geçip yerleşmeleri için fırsatlar sunmuşlardı. Ancak Şah İsmail'in bu aşiretleri cezbeden mesajları ve bir kısım aşiretlerin buna paralel olarak teşebbüs ettikleri isyanlar, Osmanlı yönetiminin göçebe aşiretleri değerlendirirken onların dinî inançlarına tepkiyi vurgulamalarına yol açtı. Devletin bu konudaki hassasiyeti isimlendirmede de kendisini gösterdi. Zaman zaman "Türkmen" sözcüğü, sıradan göçebelere, İran şahının etkisi altındaki heretik gruplara katılanlardan ayırmak için, devlet yönetimi tarafından "Yörük" olarak değiştirildi. Bu yüzden göçebelere bahsederken "Yörük", heretik Kızılbaş tarikatlarından bahsederken de "Türkmen" sözcüğü kullanıldı²³. Öte yandan göçebe tarikatlar Şah İsmail'i seçerken, yerleşik olanlar Osmanlı'dan yana tavır takındılar. Bu da iki devlet arasındaki sosyal ayrımın göstergesidir. Demektir ki, Osmanlı - Safevî rekabetinde sadece dinî ayrım değil, kır ve tarım, göçebe ve çiftçi rekabeti de etkili olmuştu²⁴.

Şah İsmail, Türkmenlere tanıdığı geniş imkânlar sayesinde, Alevî olsun olmasın Türkmen aşiretlerini, hatta Kürt aşiretlerini yanına çekmeyi başardı ve onlar vasıtasıyla Osmanlılara karşı pek çok isyan ve muhalefet hareketleri meydana geldi. 1519-1527 arasında Çukurova ve Orta Anadolu Bölgesi'nde meydana gelen bir dizi

²¹ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, I, s.111, 122, 161-163.

²² Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1992, s. 43 vd.; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, I, s.120; Metin Kunt, "State and Sultan up to the Age of Süleyman: Frontier Principality to World Empire", *Süleyman the Magnificent and His Age, The Ottoman Empire in the Early Modern World*, London and New York, 1995, s.22.

²³ İnalçık, *The Middle East and the Balkans*, s.101.

²⁴ Cemal Kafadar, *Between Two Worlds, The Construction of Ottoman State*, California, London, 1995, s.75-76. Taha Akyol da bu çatışmanın dinî olmaktan ziyade sosyolojik sebeplere dayalı olduğunu eserinde geniş olarak işlemektedir. Bkz. *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul, 1999.

isyana büyük Türkmen grupları da iştirak etti. XVII. yüzyılın başlarındaki Celali isyanlarında da aynı durum söz konusu idi²⁵.

Bu tarz isyanlar karşısında Osmanlı yönetici kadrosu birkaç noktada aşiretlere, özellikle de göçebelere tepki gösterdi. Birincisi gelenekler gereğince Türkmen liderleri kendilerini Osmanlı hanedanı ile akraba gördüklerinden, yönetimde kendilerine daha fazla yetki verilmesini, ilgi ve tolerans gösterilmesini beklemekteydiler. Bu beklenti yüzünden ağalar zaman zaman bağımsız davranmaya, devlet kontrolü dışına çıkmaya yönelmekteydiler. Onlar devletten daha fazla yetki ve otorite isterken bunu doğal bir hak olarak talep etmekteydiler. Buna dair en ilginç misâl XIX. yüzyılın ortalarında Kozan taraflarına hâkim olan Çadırcı Mehmed Ağa'nın söylediği sözler olmalıdır. Rivayete göre o, Osmanlı hükümdarını kastederek; "Ammim oğlu bunca memâlik avucuna almış, bir avuç Kozan'ı da bana çok görmemelidir" demek suretiyle²⁶, padişah ile kendi arasında gelenekten gelen bir imtiyazını dile getirmekteydi. İşte Osmanlıların bu anlayışa aykırı görülen davranışları ve yaptırımları aşiretlerin tepkilerine, onların tepkileri de Osmanlıların gazabına yol açmakta, böylece iki taraf arasında güvensizlik ortamı oluşmaktaydı. Buna rağmen hükümetin bu unsurları bir kalemde silip atmadığını, belki şartların zorlamasıyla yeniden şans vermeyi tercih ettiğini görmekteyiz. Meselâ Payas Âyanı Küçük Ali oğlu Halil Bey üç defa isyan etmiş, ancak her defasında hükümet tarafından suçu bağışlanmış, üstelik resmî görev ve unvanlar verilmiştir²⁷.

Diğer taraftan özellikle göçebe Türkmen aşiretlerin bazılarında, ideolojik bakımdan, Osmanlı hâkim zihniyetinin reddettiği karakterler mevcut idi. Şamanizm, Manihaizm gibi eski dinlerin kalıntıları, İslâmî unsurlara karıştırılarak yaşatılmaktaydı²⁸. Bundan dolayı eski Türk dinlerinin izlerinden kurtularak yerleşik hayata geçmiş bulunanlarla, göçebeler arasında derin bir ideolojik ayrım ortaya çıkmaktaydı. Yerleşik ahali göçebelerin inandıkları İslâm'ı anlamıyorlar, tepki gösteriyorlar, onları kâfir olarak nitelendiriyorlardı²⁹. Göçebeler ise benzer suçlamayı yerleşik ahaliye yöneltmekteydiler. İki taraf arasındaki sosyal ve ideolojik farklılaşma devleti bir tercih zorunluluğunda bıraktığında, tabiatıyla, yerleşik ahalinin anlayışı resmîlik kazandı.

Özel Statülü Tebaa

Osmanlıların fetih sonrasında bir yerdeki teşkilatlanmasının en belirgin özelliklerinin başında, ele geçirilen yerin idaresinin hemen doğrudan doğruya üstlenilmemesi gelmektedir. İlk aşamada mahallî beylerden birine bu görev bırakılırken, bölgenin nüfusu ve ekonomik kaynakları tahrir edilirdi. İkinci aşamada elde edilen verilere göre doğrudan bir idare kurularak bölgeden toplanan gelirler, ya oranın ileri gelenleri arasından seçilenlere veya merkezden tayin edilen memurlara ve sipahilere verilirdi. Mahallî yönetimlerde son karar mercii devlet olmakla birlikte tek belirleyici güç değildi.

²⁵ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, I, s. 130-131, 139, 260.

²⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz.: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s.121.

²⁷ Ayrıntılar için bkz. Mahmut Şakiroğlu, "Çukurova Tarihinden Sayfalar I, Payas Âyanı Küçük Ali Oğulları", *TAD*, 26 (1991), s.108-130.

²⁸ Mélikoff, "İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni", s.151.

²⁹ XIX. Yüzyıldaki aşiret iskânları sırasında da aynı tartışmaların yaşanması dikkat çekicidir. Mesela bkz. *BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ*, 7347 (3 Zilka'de 1267 tarihli arz tezkeresi).

Devlet, kanunlara ve yönetime bağlı kalmak şartıyla yerel otoritelere de belirli bir iktidar alanı bırakmaktaydı. Meselâ Arap memleketleri hâkimiyet altına alındığında taşra yönetim birimleri, hemen oralardaki mevcut idarî ve malî yapıların yerini almadı. Başlangıçta yalnızca genel bir çerçeve belirlendi; bilahare Osmanlı uygulamaları yerel geleneklerin yararlı ve uygun yönlerini benimseyerek zamanla oturdu. Sonuçta ortaya çıkan idare kesin olarak Osmanlıydı, ama mahallî şartlara uyarlanmıştı³⁰.

Osmanlı sınırlarını ve gücünü büyüttükçe, devlet ile toplum arasında yapılan karmaşık bir sözleşmeyle özerklik potansiyeli taşıyan bütün eşraf, âyan kesimleri ile toplumsal örgütlenmeleri devletle bütünleştirdi. Bu bütünleştirici siyaset XV. ve XVII. yüzyıllarda iyice sistemli hale gelen özgün yolun önünü açtı. Devlet bu aşamada çeşitli unsurları pazarlık, zorla göç ettirme, kuvvete başvurma gibi metotları kullanarak itaat ettirdi ve toplumsal yapıyı kendi istediği gibi düzenledi. Özellikle aşiretler her zaman insan kaynağı olarak görüldüler. Nitekim asker ihtiyacının büyük miktarlara vardığı, geleneksel askerî kurumların yozlaştığı XVII. yüzyılda aşiretlerin ordu birliklerine katılması için merkezî hükümetin yoğun gayret içine girdiğini görmekteyiz³¹. Kullanılan yöntem ne olursa olsun, sonuçta bölgesel bir sosyal iktidar odağı olma potansiyeli taşıyan tüm unsurlar, tamamen devlete bağlı hale getirildi ve bunların özerkleşme imkânları önemli ölçüde etkisizleştirildi. Her grubun birbirleriyle değil merkezle irtibat içinde olması sağlandı. Bu sayede cemaatler arasındaki ilişkiler zayıf kaldı. Taşradaki sivil kurumların sosyo-politik ve ekonomik bağları merkezin kontrolünde olduğundan, bunlar, kendi aralarında devletin denetleyemeyeceği derecede büyük teşkilâtlamalara gidemediler. Şüphesiz bu durum devletin merkezî gücüyle paralellik göstermekteydi. Terazi kefesi gibi biri ağır bastığında, diğeri geri plânda kalmaktaydı.

Devlet politikası hiçbir zaman aşiretler gibi toplumsal grupları tamamıyla yok etmek biçiminde gelişmedi. Kanunlara uydukları müddetçe bu aşiretlerin yaşantısına pek müdahale edilmedi ve “özel statülü tebaa” olarak varlıklarını sürdürmelerine izin verildi. Bilhassa bazı kendine özgü işlerde devlet teşkilâtı kurulması yerine, bu konularda tecrübeli ve yetenekli olan aşiretlerden istifade edilmesi daha pratik görüldü. Meselâ dağlarda ve çöl bölgelerinde asayişin sağlanması ve bunun için kolluk kuvvetlerinin ayrılması topoğrafik nedenlerden ötürü hem daha zordu, hem de toprağın daha az gelir sağlaması nedeniyle buraları çok da önemli değildi. Böyle yerlerde, vergileri toplayıp ilgili birimlere ulaştırmak, ticarî ve askerî amaçlarla kullanılan yolları tehdit etmemek şartıyla, yöredeki etkili aileleri görevli kılmak yeterli sayıldı. Neticede her aşiret vergi verme, asker gönderme gibi önemli meseleler dışında iç işleriyle ilgili problemleri kendi aralarında çözebildiler. Hatta bu gevşek idarî statü yüzünden merkezden uzak olan yerlerdeki aşiretler üzerinde merkezî hâkimiyet, çoğu zaman hukukî olmaktan öteye bir anlam taşımamaktaydı. Nitekim devletin en güçlü

³⁰ Amy Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, Çev.: Sema Bulutsuz, İstanbul, 1996, s.5, 84.

³¹ Fazıl Mustafa Paşa, Kürt ve Türk aşiretlerinin orduya katılmalarını sağlamak için özendirici tedbirlere başvurdu. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, I, s.302. Yalnız geleneksel silahları kullanan bu askerlerin, gelişen teknoloji yüzünden ateşli silahların yoğun ölçekte kullanıldığı savaşlarda yer yer yarar yerine zarar verdiklerini hatırlamak gerekir. Hatta Türkmen atlılarının düşman ateşinden ürkmelerinden dolayı Fazıl Mustafa Paşa şehit düşmüştü. *Netayic ü'l-Vukuat*, I-II, s.9.

olduğu yıllarda dahi Musul ve çevresinde yerleşen aşiretlerin Osmanlı idaresinin mutlak nüfuzu altında olmadığını gösteren misâller bunu ispatlamaktadır³².

Bu tür görüntülere rağmen özel statü tanınmasındaki asıl sebep muhtemelen hükümet görevlileri açısından onlardan vergi toplamanın güç, hatta imkânsız oluşu idi³³. Zira bir dirlik sahibinin aşiretlerden vergi toplayabilmesi güç sahibi olmasını gerektirmekteydi. Hâlbuki bir sipahinin emrinde o derece geniş kuvvetler bulunmamaktaydı. Dolayısıyla aşiretlerin iç yönetimi, Osmanlı bürokratlarının deneyim ve beklentilerine yabancı olduğundan, onları, yine kendi içlerinden çıkan birisi vasıtasıyla idare etmek daha uygulanabilir görülmekteydi. Yerel otoritelerin aşiretleri idare etme hususunda merkezin memurlarından daha avantajlı olduğu düşünülmekteydi. Gerçekten de Suriye taraflarındaki valiler, vergi toplamak ve kabileleri kontrol altında tutmak için yeterli güce sahip değillerdi. Buna karşılık bir yerel bey için, kendi şahsî gelirlerini borçlu olduğu bu kabileleri kontrol etmek önemliydi. O, genellikle bölgenin en kuvvetli adamıydı. Onun adamları sürekli denetimlerde bulunmaktaydılar ve mahalli düzeyde bilgi ve irtibat ağına sahiptiler. Bu kontrolün etkisi her yerde aynı ölçüde olmasa da, böyle yöntemlerle göçbeleri kontrol altında tutmak ve aynı zamanda gelirleri ile hükümetin resmî ihtiyaçlarını karşılamak çok daha pragmatik idi³⁴.

Osmanlı memleketlerindeki göçbeler “ulus” adı altında birlik oluşturarak resmen aşiret, cemaat ve oba gibi idarî birimlere bölündüler. Bunların başında bulunan “bey, ağa veya şeyh” denilen reisleri ile onlara bağlı olan kethüdalar, oymakbaşları hem aşiretin iç meselelerini çözümlmek, hem de aşiretlerle devlet arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere hükümet tarafından muhatap kabul edildiler. Meselâ Yörüklerle ilgili bir kanunnâmede “Makarr ve yerleri ve sancağa taallukları ve ihtisâbları olmayub ağaları subaşılardır” denilmektedir³⁵. Böylelikle Osmanlı idarî yapısında bir aşiretin başında bulunan ağanın görevi, subaşının görevi ile eşdeğer sayılmaktaydı. Devlet yetkililerinin gözünde aşiret reisi düzeni sağlayan ve devletle aşiret arasındaki irtibatı kuran kişidir. Vergiyi toplayıp devlet memurlarına teslim etmek veya aşiretin yerine getirmekle yükümlü olduğu diğer hizmetleri icra etmekle mükellefti. Dolayısıyla ağalık hukukî ve idarî bir kurum idi. Aşiret reislerinin devlete olan sadakatlerini sürdürmelerini sağlamak ve daha iyi hizmet etmelerini teşvik etmek üzere unvanlar, nişânlar verilmesi sık rastlanan bir keyfiyetti. Bu durum aşiretlerin geleneklerden kaynaklanan bir hiyerarşik yapı içerisinde yönetilmelerini kolaylaştırmış oldu³⁶.

³² Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara, 1999, s.159 (Abdurrezzak Hilâlî, *Taribu't-ta'lim fi Abdi'l-Osmanî*, Bağdat, 1959, s.35'den naklen).

³³ Wolf D. Hutteroth, “Ottoman Administration of the Desert Frontier in the Sixteenth Century”, *Asian and African Studies*, 19 (1985), s.149'da güç olmaksızın vergi toplamaya izin veren belirli bir kabilevi sadakat mevcut olabileceğini, en azından Türk orijinli olan Türkmenler için bunun mantıklı bulunabileceğini bir ihtimal olarak kaydetmekte ise de, gerçekte vergi veya diğer mükellefiyetlerden kaçınma konusunda Türkmen aşiretlerin de başkalarından çok farklı davranmadıklarına dair epeyce misâl kaynaklarda yer almaktadır.

³⁴ Hutteroth, “Desert Frontier”, s.148-149.

³⁵ *BOA, İrade, Dâhiliye*, 3347. Suriye bölgesindeki ve hac yolundaki aşiret reisleri de devlet tarafından resmen tanınmaktaydı. Albert Hourani, *Arap Halkının Tarihi*, Çev.: Y. Alogan, İstanbul, 1997, s.274.

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, “Bozulmuş Türkmenleri 1540-1640”*, Ankara, 1997, s.112-117; Ayrıca bkz. Faruk Söylemez, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi: Rışvan Aşireti Örneği*, İstanbul, 2007.

Osmanlı kanunnâmelerine göre aşiret ağalığına/beyliğine atama işlemi aşiret mensuplarının rızası, mülkî amirin teklifi ve merkezin tasdiki ile gerçekleşiyordu, tıpkı Osman Gazi'nin beyliğini Selçuklu sultanının tasdiki gibi. Ağa ailesinden birinin seçilmesi, çoğunlukla ağalığın babadan oğula veya kardeşe intikali, yaşı küçük de olsa, kanun sayılmakla birlikte³⁷; genel olarak aşiretin kendi iç dinamikleri sonucunda belirlenen kimse, hükümet tarafından ağa olarak kabul edilmiş ve buna dair hükümler gönderilmiştir³⁸. Fakat gerektiğinde devlet kendi tercihini ön plânda tutarak atama yapabilmekteydi. Aşiretlerde ağalığın veya beyliğin babadan oğula geçmesi dışındaki bir durumla intikali halinde ağalık hakkının gasp edildiği şeklinde bir yargının halk arasında yayıldığı görülmektedir. Bu yüzden ağanın çocukları, kardeşleri ve yeğenleri arasında iktidar mücadelesinin yaşanması çoklukla rastlanan hadiselerdendi³⁹. Devlet, istisnâî şekilde de olsa, zaman zaman başka aşiretlerden ya da ailelerden bir bey atama yoluna dahi başvurabilmekteydi. Böyle olaylara nadiren rastlandığı için aşiretlerin hafızasında ilgi çekici izler bırakabilmekteydi. Meselâ rivayete göre otuz altı bölük olan Türkmenlerden birisinin başına Akmelek oğullarından Mehmed adlı biri bey olarak atanmış, ondan sonra aşiretin adına "El-beyli" denilmiştir⁴⁰. Osmanlılar sadece aşiret ağasını merkezden tasdik etmekle kalmamış, her cemaatin başına da, devlete karşı sorumlu olan ve aşiret ileri gelenleri arasından sancak beyinin arzı üzerine ellerine "nişân-ı hümayun" verilen birer kethüdayı tayin etmiştir.

Padişah tarafından yollanan fermanla bey tayini, bağımsız kabile reislerinin hükümetin hâkimiyetinde olduğunun bir göstergesi idi. Ayrıca cemaatlerin başına geçecek olan kişinin de merkez tarafından tasdik olunması, yer yer müdahalelerde bulunulması devletin, cemaatleri birbirleriyle veya daha büyük aşiretler aracılığıyla değil de, doğrudan kendisiyle irtibatlı kılmak istemesindendi. Böylelikle bütün aşiretler ve cemaatler, devlet otoritesi altında birleştirilerek hükümetin idaresindeki normal vatandaşlar haline getirildiler. Diğer taraftan ferman sahibi olmak ağaları, kendi

³⁷ İlhan Şahin, "Tımâr Sistemi Hakkında Bir Risâle", *TD*, 32 (1979), s.924. Bazı aşiret reisliği tevcihatı için bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tercihati*, Elazığ, 1997. Elimizde bulunan ağa tayiniyle ilgili bir belgeyi misâl olması için aktarmakta yarar var. Konya ve Kırşehir sancaklarında bulunan Cihanbeyli aşireti beyi olan Alişan Beyzâde Halil Bey öldüğünde yerine kardeşi Ömer Bey geçmişti. Ömer Bey'in ölümü üzerine o sırada henüz 12 yaşında bulunan Halil Bey'in oğlu Alişan'ın beyliğe geçişi İstanbul'a teklif edilmişti. Verilen bilgilere göre bu hanedan öteden beri aşiret içerisinde yönetim mevkiinde bulunmakta olup herkes aileyi kendilerine zâbit ve büyük bilmektedirler. Alişan'ın yaşı küçük ise de ekseri aşiret muhtarları akrabası olduğundan, bunlar aşiret işlerinin iyi yürütüleceğine kefil olmuşlardır. Dolayısıyla Halil Bey'in uhdesinde bulunan mir-i aşiretlik ve tacirbaşılık görevi, aşiretin isteği ile Ömer Bey'e verildiği gibi, Şubat 1827 ortalarında da Alişan Bey'e verilmiştir. Bilahare Sultan Abdülmecid tahta geçtiğinde de eski atama referans gösterilerek ibkâ fermanı hazırlanmıştır. Burada mir-i aşiretliğin yanı sıra tacirbaşılığın da aynı kişiye tevdi edilmesinin sebebi, Cihanbeyli aşiretinin her sene İstanbul halkı için yüz bin baş koyun sevk etmesi yolundaki taahhütlerinin zamanında gerçekleştirilmesi düşüncesi idi. *BOA, Cevdet, Dabîliye*, 5351. Benzer şekilde Diyarbakir bölgesinde bulunan Sarlı aşireti reisliği, Seyyid Hacı Ahmed'in vefatından dolayı oğlu Seyyid Hasan'a tevcih olunmuştu. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir (1790-1840)*, Ankara, 1995, s.172 (not: 112).

³⁸ Ankara'daki Bozulus kazasında bulunan Tabanlı aşireti beyliğine halkın istediği İbiş'in tayin edildiği görülmektedir (1810). *BOA, Cevdet, Dabîliye*, 8282.

³⁹ *Tezâkir*, III, s.111 vd.; Andrew G. Gould, "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *IJMES*, 7 (1976), s.496; Eberhard, "Nomads and Farmers", s.39, 41.

⁴⁰ Ali Rıza Yalman (Yalkın), *Cenüpta Türkmen Oymakları*, Haz.: Sabahat Emir, I, Ankara, 1977, s.35.

adamları arasında itibar sahibi yaptığı gibi, hâkimiyet alanına da meşruiyet kazandırmaktaydı. Bu tavrın en tipik örneği bizzat Osmanlı beyliğinin kuruluşunda görülmektedir. Osman Gazi'ye Selçuklu sultanı tarafından yollanan menşur ve hâkimiyet alametleri bu açıdan özel öneme ve kutsiyete sahipti. Hatta ilk padişahlar bu kutsallıktan dolayı nevbet çaldığında ayakta dinlemekteydiler⁴¹.

Geleneksel otoritenin yanı sıra hükümet tarafından desteklenmiş olması bir kabile reisini politik-askerî güç durumuna sokmaktaydı. Birçok aşiret reisinin emrinde silahlı unsurlar bulunduğundan gerektiğinde politik roller oynayabilmekteydiler. Osmanlı Devleti, bu politik rolü kendi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmaya çalıştı. Uygulanan yöntemle hem resmî idarelerin genelde yetersiz kaldığı göçebe toplulukların tamamen farklı olan sosyal yapıları denetlendi hem de onlara kültürel bakımdan tesir edilerek zamanla iskâna meyletmeleri sağlandı.

Bununla birlikte devlet aşiretleri daima daha fazla kontrol altında tutmak eğilimindeydi. Denetim kurmanın en belirleyici yöntemlerinden biri, aşiret reislerinden daha üst idarî birim olarak Türkmen Ağalığının teşkil edilmiş olmasıdır. Türkmen Ağaları (Voyvodaları) sancak beyinin adamları arasından yahut da aşiret hanedanlarından ahalinin rızası alınarak tayin olunurlardı. Bunlar birer devlet memuru idiler. Yetki alanlarına birkaç aşiret dâhil edilerek yeni ağaları teklif etmek, aşiretlerden ağaları vasıtasıyla gelen vergileri toplamak, muhtelif konulardaki fermanları duyurarak gereğinin yapılmasını sağlamak ve aşiretler arasındaki çatışmaları gidermekle yükümlü kılındılar. Yaptıkları hizmetlere karşılık olarak topladıkları vergiden % 25 hisse almaktaydılar⁴². Meselâ Halep sancağı dâhilinde Türkmân-ı Halep, Ekrâd-ı Kilis adıyla anılan sancaklar bu statü kapsamındaydı. Kilis sancağı "Türkmen Ağalığı" olarak da anılmaktaydı ki, meşhur Abaza Hasan Paşa uzun süre bu görevde kalarak güç ve servet sahibi olmuştu⁴³.

Osmanlı hükümdarları, ağanın mahallî otoritesine karşılık merkezî otoriteyi temsil edecek başka görevliler bulundurmaya da ihmal etmemişlerdir. Kaza statüsündeki aşiretlerin başına tayin edilen kaimmakamlar genelde merkezin memurlarıydı. Aşiretlerin kazaî işlerine bakan kadılar ise görevleri gereği bağımsız olup hükümetin en etkili temsilcisi durumundaydılar. Göçebe aşiretlerin dinî ve hukukî ihtiyaçlarını karşılamak için tayin edilen kadılar, onlar gibi aylar süren yaylak-kışlak arasındaki hareketlerde belli bir yerde ikâmet etmemekte, oymaklarla beraber dolaşmaktaydılar⁴⁴.

⁴¹ Selçuklu Sultanı Alaeddin tarafından gönderilen davul ve bayrak gelip nevbet çaldığında, Osman Gazi saygı olarak ayakta dinlemişti. Sonraki hükümdarlar da bu âdeti devam ettirdiler. Fatih zamanında, iki yüz yıl önce ölen sultana saygı devletin ihtişamına yakışmaz denilerek söz konusu âdet terk edilmişti. *Netayic ül-Vukuat*, I-II, s.65.

⁴² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987, s.16; Ayrıca bkz. İlhan Şahin, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'su Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı", *TEĐ*, 15 (1997), s.253-264; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*, Ankara, 1997, s.109-111.

⁴³ *Netayic ül-Vukuat*, I-II, s.142, 265.

⁴⁴ Kadıların aşiret nezdindeki itibarı oldukça fazlaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında dahi bu itibar devam etmiştir. Üçkapılı yaylasında görevine son verilmesine rağmen aşiret arasında dolaşan İbrahim Efendi adlı bir eski kadı, gayri resmi olarak davaları dinlemeye ve çözümler sunmaya ve karşılığında da ücret (eski dönemdeki mahkeme harcı gibi) almaya devam etmekteydi. Kendisi kışın Niğde'de yazın Üçkapılı'da ikamet etmekteydi. Yalman, *Türkmen Oymakları*, II, s.26.

Aşiret liderliğini tanımlarına mukabil Osmanlılar, onların belirli bir seviyenin üzerinde idarî - politik güç kazanmasına, pek az istisna hariç, müsaade etmediler. Özellikle de Osmanlı düzenine dâhil oluşun göstergelerinden biri olan sipahi ya da zaim sınıfına tayin edilmediler. Bundan dolayı askerî kesim arasına yerel hanedanların tayin edilmesine, birkaç paşa dışında rastlanmamaktadır. Özellikle alt sınıflarda böyle bir hadise görülmemektedir⁴⁵. Galiba bunun sebebi tımar sisteminde sipahinin bir yerde uzun süreli memuriyetinin olmayışı, hele sistem içerisinde hanedan oluşturulmasının mümkün olmayışı ve bu arada aşiret reislerine yeterince güvenilmemesi idi.

Ağalar, maaş yerine geçmek üzere “ağalık hakkı” denilen ve aşiretten toplanan vergilerin bir bölümünden karşılanan gelire sahiptiler⁴⁶. Ancak bazı yerlerde ağalar, devlet tarafından tanınan gelirden başka, angarya suretiyle yani ot biçme, saman temin etme veya benzeri şekillerde aşiret mensuplarını kendileri için çalıştırarak kazanç sağlamaktaydılar. Böyle yükümlülükler aşiretlilerce genelde makul karşılanırken, otoriteye dayanarak onları sömüren ve toprak ağası konumunu elde edenler de olabilmekteydi. Bazı hallerde toprakların sahibi gibi davranan ağalar, kabile mensuplarına ekecekleri toprağı dağıtır, onlara kredi verir, bazen de mağdur ederlerdi. Bütün bunlar yerleşik hallerde de aşiret reislerinin hükümlerine bağlıydı⁴⁷.

Aşiretin idaresinde en belirleyici kişi ağa olmakla birlikte kavga, ihtilaf, miras, kız kaçırma gibi iç çatışmaları ve anlaşmazlıkları resmî mahkemeye intikal ettirmeden ihtiyarlar heyetinin müzakere edip hükme bağladığı görülmektedir. Meselâ Elbeyli gibi bazı aşiretlerde bu amaçla kullanılan ve “Şor evi” (Şura evi) denilen özel bir yer bulunmaktaydı⁴⁸. 1843’lerde Konya’ya tâbi Boynuincelü aşiretinin merkezini Sarı Karaman köyü olduğu, burada aşirete ait bir “orta konak” bulunduğu, kaimmakam, müdür ve naibin bu konakta ikamet ettikleri anlaşılmaktadır⁴⁹.

Osmanlı Devleti’nin ağalardan isteği sadakatleriydi. Sadakat gösteren ağa devlete karşı özerkliğini koruyabilmekteydi. Buna paralel olarak da devlet desteği ağayı, aşiret içindeki dengelerde avantajlı kılardı. Bu destekten yoksun olan reislerin gerek aşiret içindeki konumu, gerekse diğer aşiretler nezdindeki itibarı sarsılırdı. Bununla birlikte aşiretlerin sadakatleri işe yaradığı sürece geçerli olmakta, aşiret reisi, sadakatten herhangi bir şey kazanmadığını hissettiğinde kolaylıkla başka bir tarafa yönelmekteydi. Özellikle merkezî otoritenin zayıfladığı hallerde aşiretler, bağımsız davranmaya başlamaktaydılar. Devlet gücünün sekteye uğradığı günlerde, özellikle büyük beyler her şeyin adeta tek hâkimi olurlardı. Topladığı vergiyi devlete vermez ya da eksik verir, bölgedeki yöneticilerle işbirliği yaparak halkı soyar, zaman zaman da merkezî otoriteye karşı isyan ederlerdi⁵⁰. Bağlılıklarını sözde devam ettirenler ise, gerçekte vergi

⁴⁵ Hutteroth, “Desert Frontier”, s.148-149.

⁴⁶ Refet Yinanç - Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tabir Defteri, 1560*, Ankara, 1983, s.490.

⁴⁷ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Çev.: Remziye Arslan, Ankara, (tarihsiz), s.101, 132, 155-156; Wolfram Eberhard, “Nomads and Farmers in Southeastern Turkey - Problems of Settlement”, *Oriens*, VI (1953), s.41; Daniel G. Bates, “Güney-Doğu Anadolu’da Göçebe Yörük Yerleşmeleri Üzerine Bir Çalışma”, *Türkiye - Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, İstanbul, 1971, s.250.

⁴⁸ Yalman, *Türkmen Oymakları*, s.32.

⁴⁹ BOA, *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 1040.

⁵⁰ BOA, *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 1040, 1268; BEO *Sadaret Evrakı Mektubi Mühimme Kalemi*, 1-A/94-1. Rışvan aşireti beyinin zulmü hk. bkz. *Cendet, Dabilîye*, 7460; Adana’daki Menemenci aşireti beyinin halktan zorla

ödemelerini durdurup askerî yükümlülüklerden kaçarak bağlılığın içini boşaltıyorlardı⁵¹. Özellikle Doğu Anadolu'da otonom idareye sahip bölgelerde devletin müdahalesi gerçekleşmedikçe güçlü bir aşiret, civarındaki daha küçük grupları da hâkimiyeti altına alarak mini bir devlet görünümü kazanabilmekteydi⁵².

Ağaların güçlerini ayakta tutan faktörlerden biri de tebaalarının cahilliği ve dışarıyla tecrit edilmiş olmalarıydı. Nitekim 1865'te Gâvur dağları civarında geniş çaplı bir harekâta girişen Fırka-ı Islâhiye'nin bölgeden araç-gereç temininde çektiği en büyük zorluk, paraya dayalı ekonomi hakkında bilgisi olmayan halkın, sattıkları eşyaların fiyatlarını belirlemekteki beceriksizliği idi. Ağalar her türlü malzemeyi karşılıksız alabildiklerinden ahali ücretli bir şeyler vermeyi şaşkınlıkla karşılamaktaydılar. Yıllarca kendilerine yapılan propagandanın etkisiyle sultanı ve adamlarını "kâfir" diye düşünen bir asinin, ancak epeyce gayretten sonra bunun böyle olmadığına ikna edilerek teslim olması sağlanmıştı⁵³.

Aşiret üyeleri devlet gücü olarak sadece ağa ile yakın çevresini tanıdıklarından devlet nizam ve kanunları, ağanın benimsediği ölçülerde uygulanmaktaydı. Devlet otoritesi ile doğrudan yüz yüze gelmediklerinden, aşiret mensupları için devlet demek, ağa ile yakın adamlarının otoritesi ve emirleri demekti. Hayatlarına, gelenek haline gelmiş kurallar yön vermektedir. Çoğu zaman bu kurallar, aşiret yöneticisi ile kethüda ve muhtarların çıkarlarından ve şahsî isteklerinden kaynaklanıyordu. Beylerin aşiret üzerindeki etkisinin büyüklüğünü, onların isimlerinin aşiretle özdeşleşmesinde görmek mümkündür: Kara Mahmudlu, Hasanlı... gibi. Bununla birlikte aşiret halkı ile bey arasındaki ilişkilerin tamamen problemsiz olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Normalde aşiretlerin iç işleyişine müdahaleye pek hevesli olmayan devlet, ancak problem çıktığında veya şikâyet olduğunda bir aşiret hakkında araştırma yapıp tedbir alınması yoluna müracaat etmekteydi. Aşiretlerin kendi yöneticilerinden şikâyetçi olarak devlet katına müracaat edip yeni yönetici istemeleri sıra dışı bir olay değildi. Bir aşiret ağasının devletin menfaatlerine, kanunlara ve yerleşmiş geleneklere aykırı davranışları tespit edildiğinde ağalık makamından alınıp yerine bir başkası tayin olunabilmekteydi⁵⁴. Suçlu görülen aşiret reisi sürgün edilir veya başka şekilde cezalandırılırdı.

Osmanlı bürokratları aşiret bölgelerinden gelen vergileri zeamet ya da has denilen dirlikler kapsamında toplamaktaydılar. Buna bağlı olarak her aşiretin idarî ve malî açıdan bağlı oldukları kaza ve sancak idaresi kanunnâmelerde belirtilmekteydi. Bunlar üzerinde yaşadıkları toprağın şekline göre yani tımar, zeamet ve has oluşuna bağlı olarak tımar ya da has reâyâsı idiler. Meselâ Yörükler umumiyetle tımar reâyâsı,

para aldığı hk. bkz. 7650. Aşiret beylerinin isyanlarına örnek olmak üzere bkz. Mücteba İlgürel, "Pehlivanlı Aşireti Beyi Halid İsyanı", *TD*, 23 (1969), s.13-22. XVII. yüzyıl başlarında hac kervanı kumandanlığını İbn Faruk'un yaptığı dönemde köylüler, onun adamlarının saldırısına uğramıştı. Singer, *Kudüslü Köylüler*, s.150.

⁵¹ Bates, "Göçebe Yörük Yerleşmeleri", s.248-249.

⁵² Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, s.162, 164.

⁵³ Andrew G. Gould, "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *IJMES*, 7 (1976), s.497-498.

⁵⁴ Meselâ Aneze Araplarından Kudaan kabilesi şeyhi olan Dehham, uygunsuz hareketleri sebebiyle 1267 (1850-1851) yılında görevinden alınarak yerine Halep valisi tarafından Cudaan tayin edilmiştir. *BOA, İrade, Dabilye*, 15593.

Türkmenler ise has reâyâsı idiler⁵⁵. Saruhan sancağındaki Yörüklerin büyük çoğunluğu padişah veya şehzâde hassı idi⁵⁶. 1785’lerde Ankara sancağına dâhil olan Kasaba-i Süflâ’ya bağlı Polatlar, Hisarcık ve Babaören köylerinde Elçi aşireti; Hisarcık köyü ile çevresinde Abdilli ve Alaferizli aşiretleri, 1788’lerde aynı kasaba civarında Bozulus (diğer adı Tabanlı cemaati) aşireti yaşamakta ve geliri Valide Sultan hassına bağlı olarak toplanmaktaydı. 1786’da Kasaba-i Bâlâ ve çevresinde barınan Karakeçili cemaatinin geliri Havass-ı Hümayun, Şehzâde hassı ile Zahide Hanım Sultan’ın hassı arasında paylaşılmaktaydı⁵⁷.

Bir yerin Osmanlı idare sistemine katılması esas itibarıyla tımar rejimine dâhil olmakla mümkün olmasına karşılık hükümetler, ancak pek sınırlı sayıdaki tımar ya da zeamet sahiplerinin gelirlerine göçebelerin vergilerini ilave etmiştir. Meselâ Filistin bölgesindeki kabilelerin çoğunluğu vergilerini ya padişaha ya da kendi emirlerine ödemektedirler. Bölgenin en büyük ve güçlü kabilelerinin çoğu sultanın hassına dâhil olup meselâ Havran’da otuz cemaati ile Türkmen topluluğu ve Aclun livasındaki Arap Allan taifeleri böyleydi. Sultanın hassı olmak onlar için bir saygınlık konusu olmalıydı. Ancak bu durum mutlak bir kural değildi. Nitekim yine Filistin ovalarında yerleşenlerin içinde vergilerini zeametlere, hatta daha küçük dirliklere bile ödeyen bazı göçebe kabileler vardı. Dört zaim ödeyen Marj ibn Amir adlı Arap cemaatine mensup yirmi yedi küçük kabileden başka Kahun nahiyesinde bir, Atlit nahiyesinde iki küçük kabile vardı ki, onların otlakları tamamen Lacun ve Nablus sancaklarına dahildi⁵⁸.

Aşiret statüsünde olan yerleşikler ile göçebelerin resmî konumlarında birtakım farklılıklar vardı. Hukuken göçebelğin hayat tarzının kabul edildiğini gösteren en belirgin ifade “Yörük lâ-mekândır. Tayin-i toprak olmaz. Kande dilerse gezerler.” şeklinde geçen hükümdür⁵⁹. Devlet göçebelerin belirli toprak parçası ile bağlantısı olmadığını benimsedikten sonra, yine de bunların hareket alanlarını, kabaca da olsa, mümkün mertebe sınırlamaya çalıştı. Onların bulunacakları bölgeleri, bağlı oldukları kaza ve sancak idaresini kanunnâmelerde açıkça gösterip nerede yaylayıp kışlayacaklarını, göç ederken hangi yolları izleyeceklerini ve ne ölçüde ticaret ve ziraat ile işteğal edeceklerini, mahsullerinden ne kadar vergi verip hangi vergilerden muaf kalacaklarını, bir suç işlendiğinde yargılamanın kim tarafından yapıp infazı kimin gerçekleştireceğini açıkça belirlemiştir⁶⁰.

⁵⁵ Orhonlu, *Aşiret İskânı*, s. 12 vd., Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1988, s. 14 vd. Genelde büyük göçebe grupları has veya vakıf, küçükler tımar veya zeamet reayası olarak tespit edilmiştir. İlhan Şahin, “Göçebeler”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s.135-136. Ayrıca bkz. Latif Armağan, “Osmanlı Devleti’nde Konar - Göçerler”, *Osmanlı*, IV, s.142-150.

⁵⁶ Feridun M. Emecen, *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s.127.

⁵⁷ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s.138-139.

⁵⁸ Hutteroth, “The Desert Frontier”, s.148-149.

⁵⁹ Akgündüz, *Kanunnâmeler*, VI, s.694, 700.

⁶⁰ Meselâ II. Selim devrine ait Merkez ve Umumi Kanunnâmede şöyle denilmektedir: “Yörük taifesi göçer halktır; mukarrer yerleri ve sancağı ve sancak beylerine ihtisabları olmayub ağaları subaşılardır. Anlardan şöyle ki, gâliz günâh sadır olub siyasete müstahak olsalar kadılar hüküm edüb hüccet verdükten sonra siyaseti subaşılardan deyü sâbikan hüküm-i şerif verilmiştir... Yörügün bir yerde ikameti ve kararı olmayub daim hareket üzere olmağın gerdek resmine toprak sahibi tarafından dahl olunmaz. Ve yörük taifesinin avreti için subaşlar ve sipahiler toprağından çıktı deyü nizâ etseler, çünkü yörük konar göçer taifedir, karyede ikametleri yoktur ki, toprağı taallukları ola ve topraktan seyyibe avretin gerdeğı resmi toprak İssi almak mukim ve mütemekkin reaya avretine mahsustur, yörük avretinin gerdek resmine toprak

Göçebeler, herhangi bir kasaba veya şehre bağlı olmaksızın, bağımsız idarî birimler haline getirilerek adeta “hareketli kaza ve nahiyeler” biçiminde teşekkül ettirilmişlerdi. Bir merkez kasabası olmayan “hareketli” kazaların oluşturulması göçebe hayatının ortaya çıkardığı bir zorunluluktan kaynaklanmış, böylelikle onların yönetime ısındırılmaları hedeflenmiştir⁶¹. Bu çeşit kazalarda, köyler birliği yerine “obalar birliği” söz konusu idi. Nitekim XV - XVI. yüzyıllarda Ankara sancağı içindeki Türkmen kadılığı ile Bozok sancağının bir merkez kasabası bulunmamaktaydı. Aynı şekilde Halep Türkmen kazasının da merkez kasabası bulunduğu bilinmiyor. Bu kazaların ortak özelliği Türkmen obalarını idare etmek için teşkilâtlandırılmış olmalarıydı⁶². Nüfus bakımından kalabalıklaşan aşiretler zamanla kaza statüsünden sancak statüsüne geçirilmekteydi. Meselâ önceleri bağımsız kaza olan Bozulus Türkmenleri ile Halep Türkmenleri XVI. yüzyılın ikinci yarısında sancak haline getirilmişlerdi⁶³.

Göçebe aşiretlerin de bağımsız kaza veya nahiyeler olarak tanınmaları yolundaki bu tatbikat ilginç bir durum ortaya çıkarmakta, bazen aynı toprak parçası üzerinde iki farklı idarî organ yer almaktaydı. Bu durum XIX. yüzyıldaki idarî reformlar sırasında da devam ettirildi⁶⁴. Meselâ Beytüşşebap bir nahiyeye idi ve müdürü Ali Ağa’ydı, buna karşılık yine burada yaşayan Hertuş aşireti de ayrı bir nahiyeye olup müdürü Şaban Ağa idi⁶⁵. Zamanla bu tür kazaların çok genel tarzda da olsa belirli bir coğrafyaya sahip olmasına dikkat edilmeye çalışılmıştır. Meselâ XIX. yüzyıl başlarında “Yörükân-ı Ankara Kazası”, batıda Polatlı ve Seferihisar, güneyde Karaman eyaletine doğru uzanan yerlere deniyordu ve idarî ve şer’î bakımdan tam bir kaza statüsüne sahipti⁶⁶. Göçebeler, yerleştikçe obalar köy halini alıyor ve ağanın yerleştiği köy de kasabaya dönüşerek kaza merkezi oluyordu.

Osmanlı taşra yönetiminde dikkat çekici bir husus da aşiretlerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu’daki bazı bölgelerin XIX. yüzyıla kadar yurtluk - ocaklık ve hükümet şeklinde idare edilmeleri idi. Bunlar genellikle Çaldıran Savaşı sırasında meydana gelen gelişmelerle yakından ilgili düzenlemelerdi. Savaştan sonra bağımsızlıklarını ilan eden Doğu Anadolu’daki Kürt beyleri, İdris-i Bitlisi marifetiyle sultanın tabiiyetine girince, padişah da onlara memleketleri üzerindeki miras hakkının tanındığını gösteren fermanlar gönderdi. Neticede Kürt beyleri için durum değişmemişti, Safevîlerin yerini Osmanlılar almıştı⁶⁷.

davası olub sahib-i tımar ve subaşı tarafından dahl olunmaz.” “Yörük taifesi konub göçtükleri itibariyle kimesneye raiyyet olmayub her kangı mahalle giderlerse cemaatleri ile yazıldıkları karye sipahisine resm-i raiyyetlerin verib toprak sahipleri dahl edemezler. Amma konar göçer olmayub yörüklükten bil-küllüye feragat edüb davar ve öküzlerin dağıdub kâsibleri silkine münselik olub ziraat ve hirasette meşgul olsalar, hîn-i tahrirde on yıldan ziyade her kangı yerde sâkin bulunub yazılmış ise resm-i raiyyetin defter mucubeince ol karye sipahisine verir. Yörüklükten çıkmış olur, raiyyet olur.” Akgündüz, *Kanunnâmeler*, VII, s.229, 295.

⁶¹ Şahin, “Göçebeler”, s.134.

⁶² Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarîh*, II, s.60.

⁶³ Şahin, “Göçebeler”, s.134.

⁶⁴ Bu yüzyıldaki nahiyeye statüsüne sahip olan aşiretler için bkz. S. Selçuk Günay, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti Mülki Yapısında Aşiretler”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s.190-192.

⁶⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara, 1985, s.98.

⁶⁶ Rıfat Özdemir, *Ankara*, s.138, 143.

⁶⁷ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, I, s.126.

Yurtluk-ocaklık şeklinde idare edilen sancaklarda normal şartlarda azil ve tayin olmazdı. Bey öldüğünde ya da suçlu bulunarak cezalandırıldığında, yerine aynı sülaleden biri tayin olunmaktaydı. Böyle sancaklar dirliklere ayrılmakta, sefer zamanlarında sancak beyi tımar sahipleri ve zaimlerle birlikte beylerbeyinin emrine girmektedirler. Diyarbakır'deki yurtluk-ocaklık statüsünde olan sekiz sancağa bağlı, her biri zâim rütbesinde olan 400'den fazla Kürt aşiret beyi vardı⁶⁸. Hükümetlerin başındaki beylere hâkim denilirdi ve başlangıçta görülen hizmet karşılığında verilmiş ise de zamanla irsen intikal etmiştir. Sistemin yürümesi "hizmet ve itaat"e bağlı olduğundan aşiretlerin bu özellikleri devam ettikçe hakları muhafaza edilmiştir. Hükümetle idare edilen yerlerde hâkimler vergileri toplarlar, sancağın ihtiyacı olan kısmını alıyorduktan sonra geri kalanını merkeze gönderirlerdi. Buna karşılık devlet tarafından tespit edilen miktarda askerin sefere yollanması gerekirdi. Bu tür idarelerin kontrolden kurtulmalarını önlemek ve bir denge unsuru oluşturmak maksadıyla merkezden kadılar ve yeniçeri askerleri tayin olunmaktaydı. Yurtluk ve ocaklık şeklinde idare edilen sancaklardan sekizi Diyarbakır'de (Sagman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik), dördü de Çıldır'da (Perterek, Livane, Nısf-ı Livane, Şavşat) idi. Bunlardan başka belirli dönemlerde ocaklık ya da yurtluk olarak yönetilen sancaklar da vardı: Meselâ XVI. yüzyılın sonunda Katif, 1590'da Kastamonu böyleydi. XVIII. yüzyıl başlarında Malazgirt ile Mecingird de yurtluk-ocaklık yoluyla idare edilmekteydi. Yurtluk-Ocaklık statüsünde olan sancaklardan bazıları hükümet adıyla anılmaktaydılar ki, bunlar Cizre, Eğil, Palu, Hazzo (Diyarbakır Beylerbeyliğinde), Bitlis (Van'da), İmâdiye (Bağdat'ta), Mihriban (Şehr-i Zor'da). Bu listeye muhtelif tarihlerde başkaları da dahil edilmiştir⁶⁹.

Özel statülü tebaa muamelesinin zaman zaman ortaya çıkan sakıncalarına rağmen yüzyıllarca uygulandığını görmekteyiz. Nitekim Tanzimat yıllarında geçerli olan Yörüklükle ilgili kanunnâme hükmü aşağı yukarı XVI. yüzyıldakilerin bir tekrarı gibidir⁷⁰. Bu anlayış Tanzimat yıllarında üst düzey devlet adamlarınca hazırlanan bir mahkeme mazbatasında; "Her bir kavmin tebâyü ve emzice-i muhtelifesine göre hareket ve her bir mahal ve mevkiin icâb ve iktizâsına münâsib icrâ-yı hükümet eylemek kavânin-i mülkiyedendir" şeklinde ifade edilmiştir⁷¹. Devletin bu uzun süreli politikası, merkezin güçlü olduğu zamanlarda herhangi bir sakınca doğurmamaktaydı. Aksine devlet ile tebaa arasında bir irtibat noktası teşkil etmekte, aşırı duyarlıklara karşı sigorta vazifesi görmekteydi. Dolayısıyla kentlerde loncalar, ulema ve eşraf tarafından üstlenilen iktidar ortaklığından; kırsal kesimlerde köylüler, göçebe ve yarı-göçebe aşiretler de faydalanmaktaydı.

Osmanlı Devleti ile aşiretler arasında olağan ilişkilerin boyutlarını aşan ve tebaa statüsüne pek uymayan uygulamalar da söz konusu olabilmekteydi. Bu konudaki en belirgin misâl bazı Arap aşiretlere devlet tarafından "surre" denilen belirli miktarda

⁶⁸ *Netayic ül-Vukuat*, I-II, s.143.

⁶⁹ Nejat Göyünç, "Yurtluk - Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s.271-273. Ayrıca bkz. Ünal, *Çemişgezek*, Ankara, 1999, s.22-26; Aynı mlf., *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler - Araştırmalar*, Isparta, 1999, s.170-178. Palu hükümeti için de bkz. *Aynı eser*, s.211-234.

⁷⁰ *BOA, İrade, Dabihye*, 3347.

⁷¹ Arabistan Ordusu Müşiri Mehmed Nâmık Paşa, Osman, Mehmed Reşid, Mehmed Muhib, Ahmed Bican, Mehmed Şakir adlı şahıslardan oluşan heyetin hazırladığı 5 Şaban 1261 (9 Ağustos 1845) tarihli mazbata. *BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ*, 1349.

bahşış verilmesidir. Arabistan yarımadasının Osmanlı hakimiyeti altına girmesi ile devletin “haccın organizasyonu” gibi önemli bir yükümlülüğü ortaya çıktı. Üstelik bu yükümlülük bir iç mesele olmaktan ötede bütün İslâm dünyasını ilgilendiren, iyi çözümlendiği takdirde sultana ve hükümetine itibar kazandıracak bir mesele idi. Uzak bölgelerden Hicaz’a gidenler için en önemli meselelerden biri yollarda eşkıya saldırılarına uğramamak idi. Bir halife için hac yolunu açamamak ise büyük bir onursuzluk idi. Bundan dolayı her yıl Şam ve Kahire’den Hicaz’a gidiş - dönüş yolu üzerindeki hac kervanlarının ihtiyaçlarını karşılamak ve on binlerce hacının güvenliğini sağlamak, bu eyaletlerdeki Osmanlı görevlilerinin başlıca meşgalesi oldu. Öte yandan kervanların korunması yalnızca dini bir vazife değildi. Hac bütün İslam dünyasından gelen malların alınıp satıldığı bir ekonomik olaydı. Benzer durum üç büyük dinin hacıları tarafından sürekli ziyaret edilen Kudüs için de geçerliydi.⁷²

Hem hac ziyaretinin Müslümanlar arasındaki önemi, hem de devlet otoritesinin hacca giden her memleketten Müslüman nezdindeki durumu dolayısıyla, eşkıyalıkları önleyebilmek için sultan, bedevî şeyhlerinin gönüllerini hoş tutmayı mühim bir iş saydı ve onlarla işbirliği yaptı. Meselâ hac kervanlarına rehberlik yapmak, zahire nakli ve stoku gibi bir takım hizmetleri yürütmek için bedevîlerden yararlandı. Yaptıkları hizmetlere karşılık devlet tarafından kendilerine cömertçe ödemeler yapıldı, şeyhlerine hil’atlar giydirildi. Öte yandan aşiretler arasında hassas bir denge kurmayı ve korumayı başaran hükümet, bunları birbirlerine karşı ustalıkla kullandı. Buna rağmen zaman zaman meydana gelen aksaklıklarda, meselâ bedevîler surrelerini alamadıklarında, hac kervanlarına saldırıp yağma ve çapula yönelmekten çekinmediler.⁷³ Hatta eşkıyalıklar yüzünden Müslümanlar, XVI. yüzyıl başlarında on yıl boyunca Kudüs’ten hacca gidememişlerdi. Aksaklıklara rağmen Bedevi ve Türkmen aşiretlerin yağmacılığını engellemede, Osmanlılar, önceki yönetimlerden daha başarılı oldu. Geleneksel Şam - Kahire hac yolu üzerindeki istihkâm ağının onarımına ve güçlendirilmesine önem verildi ve buralara yeniçeri birlikleri konularak güvenlik artırıldı. Haccın yeniden canlandırılması ve sürdürülmesi, Osmanlı’nın en büyük İslâm

⁷² Suraiya Faroghi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Çev.: G. Ç. Güven, İstanbul, 1995, s.60, 70-72; Oded Peri, “The Muslim Waqf and the Collection of Jizya in Late Eighteenth Jerusalem”, *Ottoman Palestine, 1800-1914, Studies Economic and Social History*, Leiden, 1990, s.184.

⁷³ Hac yolu güvenliği, güzergâhı eşkıyadan korumak için istihdam edilen askerler ile diğer görevliler ve Surre Emini marifetiyle Arap aşiretlerinin reislerine yollanan surreler hk. bkz. Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara, 1991, s.129-165, 196-211. Surreler ve hac kervanlarından alınan haraçlar, hac yolu üzerindeki Arap aşiretlerinin en önemli gelir kaynaklarından olduğundan bunu kaybetmemek için gerektiğinde devletle mücadeleyi göze almaktaydılar. Nitekim Hicaz Demiryolu inşaatı çöl bölgelerinde ilerlerken bölge halkı tarafından işlerin devamına engel olunmaktaydı. Bu İssız topraklar hukuken Osmanlı Devleti’ne ait olmasına rağmen, gerçekte fiilen Bedevîlerin denetimi altındaydı. İşin başlangıcında Bedevîler, çok eskiden beri hakimiyetleri altında olan topraklar üzerinden geçecek olan demiryolu hattını iyi niyetlerle karşılamadılar. Onlar hac kervanlarından zorla aldıkları paralardan mahrum kalacaklarından korkmaktaydılar. Ayrıca İstanbul’un bu bölgedeki isyanlara daha süratle müdahale etmek için demiryolunu kullanacağını düşünerek hattın inşasını olabildiğince engellemeye çalıştılar. Bu yüzden özel müteahhitlerin işi devam ettirmekten vazgeçmeleri üzerine, köprü ve istasyonların yapım işini sürdürmek için askerî ekipler oluşturulmuştu. Walter Pinhas Pick, “Meissner Pasha and the Construction of Railways in Palestine and Neighboring Countries”, *Ottoman Palestine, 1800-1914, Studies in Economic and Social History*, Leiden, 1990, s.186-187.

devleti imajı açısından temel öneme sahip olduğu kadar, Şam'dan kutsal şehirlere giden hac kervanlarının erzak ve malzeme ihtiyacı bölge ekonomisini canlandırdı⁷⁴.

Bütün bunlara karşılık devletin kendi himayesi altında bulunan aşiretlere her yıl vergi ya da haraç verir gibi surre göndermek zorunda kalması ilginç bir noktadır. Normal şartlarda Osmanlı Devleti'nin hükümlerine uymayan bu tutumu izlerken devlet, meselenin dinî boyutunu dikkate alarak pratik bir fayda noktasından hareket etmekteydi. Bir defa dünyanın muhtelif yerlerinden oldukça meşakkatli bir yolculuğu gerçekleştiren hacı adaylarının eşkıyalık gibi hadiseler yüzünden zamanında Hicaz'da olamama ihtimali devletin çözmesi gereken önemli bir meseleydi. Zira ziyaret ertelenemez bir niteliğe sahip idi. Dolayısıyla yol kesen haydutlara karşı girişilecek askerî harekâtlar zaman alıcı, yolculuğu erteleyici hüviyette olabilirdi. Bu ise sadece Osmanlı tebaasından olanların değil, başka memleketlerden gelenlerin de hoşnutsuzluğunu sağlayacaktı. Öte taraftan dinî hassasiyetleri pek olmayan, çapulculukla geçinen ve sürekli olarak çölün korumasından faydalanan Bedevileri yola getirmek de o kadar kolaylıkla başarılabilir bir iş değildi. Bundan dolayı devlet, hac mevsimini kazasız belasız, kan dökmeden atlatmak için bu uğurda bazı hükümler telakkilerini geri plâna bırakmış görünmektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki aşiretlerin ekonomik faaliyetleri hakkında da kısa bir özet vermekte yarar bulunmaktadır. Aşiretlerin geçim kaynakları yerleşik, yarı göçebe veya göçebe olup olmadıklarına göre değişmektedir. Belirli bir coğrafi üniteye yerleşmiş olan aşiretlerin ekonomik durumları diğer yerleşik ahaliden farklı değildi. Genelde tarım, kısmen de hayvancılığa dayalı bir ekonomi anlayışı mevcuttu. Yarı göçebeler ise ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşmakta, kendilerine yetecek derecede de ziraat yapmaktaydılar. Bu iki kesime karşılık daha marjinal bir unsur olan göçebelerin geçim kaynakları tamamen hayvancılığa dayalıydı. Bazı aşiretlerin belirli bir hayvan cinsini yetiştirme konusunda daha fazla uzmanlaştıklarını söylemek yanlış olmaz. Hatta bunlar yetiştirdikleri hayvanlarla irtibatlı isimler almışlardır. Akkoyunlular, Karakoyunlular, Atçekenler gibi.

Göçebelerin hayatları hayvanların doğal ihtiyaçlarına bağlı olarak değişmekteydi. Yaylak - kışlak arasındaki hareketin başlangıç ve bitişini, hareket hızını, bir yerde konaklama süresini iki önemli faktör belirlerdi: otlaklar ve hayvanlar. Göçebelerin doğal çevresinde hangi hayvanın besleneceği geniş ölçüde çayırın yeterliliği, otlakın tipi ve kalitesi tarafından belirleniyordu. Örneğin sığır ve koyun için gerekli olan otlar, deve ve keçi için gerekli ağaçlardan daha hızlı büyümeye ihtiyaç gösterirler. İnekler her yerde koyunlardan daha fazla ota muhtaçtırlar. Develer ise seyrek bitki ortamında yaşayabilirler. Bu durum belirli hayvan cinsini seçmeyi zorunlu kılar. Göçebeler kendi emeklerinin bulunmadığı geniş otlakları hayvanlarına yedirerek geçim imkânlarını sağladıklarından hayat standartları tamamıyla tabiat şartlarına bağlıdır. Onlar çevrelerindeki her kaynaktan azamî ölçüde faydalanırlar ve bu konuda yerleşik halktan daha yeteneklidirler⁷⁵. Çok sayıdaki hayvanlarını otlatırken yer değiştirmeleri hayvanın keyfine, yani otlamasına göredir. Bir yerde otlak tükeninceye değin orada ikamet ederler, sonra yeni otlaklar aramak üzere yola koyulurlar. Bu

⁷⁴ Singer, *Kudüslü Köylüler*, s.6, 10-11.

⁷⁵ Brian Spooner, "The Status of Nomadism as a Cultural Phenomenon in the Middle East", *Perspectives on Nomadism*, Leiden, 1972, s.122-124.

yüzden daha önce kullandıkları bir yaylak bölgesinde kuraklık varsa, oraya uğramayabilirler. Otlaklar onları nereye götürürse oraya giderlerdi. “Otlığı takip ederiz” biçimindeki deyim bunu gösterir⁷⁶. Öte yandan sıcaklık, soğukluk, yağış, kuraklık gibi iklim unsurları da iki mesafe arasındaki hareketi etkilerdi. Göçün çoğu modelleri, süresi, güçlüğü, gruplara göre farklılaşması bu faktörlerden birinin daha etkili olmasına bağlıdır. Göçler sıcak - soğuk, ıslak - kuru, nehir-çöl gibi zıt ortamlar arasında yapılırdı. Anadolu ve çevresindeki göçebe hareketleri genelde kuzey - güney yönünde cereyan ederdi. Kışın sıcak iklime sahip Çukurova ve Suriye taraflarına, yazın İç ve Kuzey Anadolu'nun yüksek platolarına hareket edilirdi. Meselâ XIX. yüzyılda Diyarbakır taraflarında bulunan Bozulus ve Karaulus'a bağlı aşiretler Erzurum'a kadar gitmekteydiler⁷⁷.

Göçebe ailelerin ellerindeki hayvan sayısı onların zenginliğini veya fakirliğini belirleyen en önemli ölçü idi. Hayvancılığın asıl servet olmasına paralel olarak göçebeler, süt ve süttten üretilen peynir, yağ, çökelek; et ve etten üretilen kavurma, sucuk, pastırma; deri ve deriden elde edilen kemer, at takımları, çarık; yün ve yüne bağlı olan halı, kilim, heybe, çorap, kalpak dokumacılığı gibi alanlarda üretim yaparak pazar ve panayirlarda bunları değerlendirip üretmedikleri ihtiyaçlarını karşılarlardı⁷⁸. Bir göçebe aşiretin besleyebileceği hayvan sayısı, buna bakabilecek nüfusla ve kullanılabilecek otlak miktarları ile orantılıdır. Ailelerin sahip oldukları hayvan sayısı birbirine eşit olmayıp nüfus, salgın hastalıklar, tabii âfetler, miras, otlak kiralaları, kredi bulma ve kullanma imkânları gibi değişkenler serveti etkilerdi.

Örneğin yaz mevsimini Kayseri civarındaki platolarda geçiren ve 10-12 ya da daha çok çadırılık obalar halinde yaşayan aşiretler, kalabalık sığır sürülerine, nakliye için gerekli birkaç deveye, prestij sağlamak üzere ata ve bir miktar eşeğe sahiptiler. Fakir aileler daha çok koyun, keçi ve az miktarda sığır beslerlerdi. Ekim başlarında yaylaklarından ayrılarak yavaş yavaş güneye göç ederlerdi. Onlar genelde Ekim sonlarında Torosları geçip Tekir yaylası üzerinden tarihî kervan yolunu takip ederek Kasım başlarında kışlak mahalleri olan Çukurova'ya girerlerdi. Her cemaat kışlak olarak az ya da çok sınırlı bir bölgeye sahipti. Kış aylarında ovada yerleşim alanı bulmak problem teşkil etmezdi. Zira XX. yüzyıl başlarına kadar Çukurova tamamen sağlıklı olup bataklık ve şiddetli sıtma hastalığı yüzünden geniş ölçüde yerleşik değildi. Bu yüzden kervan yolu ovadan değil de Toros silsilesinin yamaçlarından geçmekteydi. Hem sağlık sebepleri, hem de ovalık alanın yüksek kamış ve çalılarla kaplı oluşunun sığırlara yararı bulunmaması yüzünden, göçebeler de yüksek bölgelere yerleşirlerdi. Köylüler hububat tarımı yaptıklarından güz mevsiminden sonra arazileri boş olup bunları göçebelere kiralamaktan ve bu vesile ile toprağın gübrenmesinden memnun idiler. Bağcılık yapan köylüler de, ağaçların yaprakları dökülmüş olduğundan, hayvanların zarar vermesi söz konusu olmadığı için durumdan rahatsız değillerdi.

⁷⁶ Sabri Çakır, “Doğu Anadolu Göçerlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, III/2 (1989), s.47.

⁷⁷ Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s.170.

⁷⁸ Göçebelerin zihniyetinde ekonomik kavramların yeri hk. bkz. Eröz, *Yörükler*, s.119-120. Yörüklerin yaptıkları imalat için s.164-193, mübadele usulleri hk. s.205-209. XIX. yüzyılın ilk yarısında Gürün'de, Anadolu'da pek rastlanmayan şekilde tekstil sektöründe yünlü kumaş üretimi ön plândaydı. Bu gelişme büyük ölçüde Kürt ve Türkmen göçebelerin katkılarıyla gerçekleşmekteydi. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev.: T. Güran, İstanbul, 1999, s.112-113.

Üstelik herhangi bir çatışmanın bulunmadığı durumlarda göçebeler, köylülere ve kentlilere yaylalarda üretilen yün, yağ ve peynir satan; kış için şehir ürünlerini satın alan iyi müşteriler idi. Toprağın kime ait olduğu sorunu, yani yaz boyunca kullanan çiftçiye mi, kış boyunca kullanan göçebe mi ait olduğu konusu, özellikle Çukurova gibi çoğunlukla kullanılmayan topraklarda, muhtemelen esaslı bir çatışma noktası değildi⁷⁹.

Göçebelerin geçim kaynaklarından biri de avcılık idi. Ancak avcılık ihtiyaçların karşılanmasında oldukça sınırlı bir yere sahipti. Bir kısım göçebelerin yaptıkları tarım da oldukça iptidai surette ve daha çok ailevi tüketim için söz konusu olabilmekteydi. Aşiret mensupları kendilerinin çiftçilik bilmediklerini söylemekteydiler⁸⁰. Bunların dışında bazı aşiretlerde el emeğine dayalı sanatların, savaş araç - gereçleri yapımının nispeten önemli yer tuttuğu görülmektedir. Hatta bazı aşiretlerin bir takım sanat dallarındaki şöhretleri kendilerine isim olarak verilmiştir.

Osmanlı döneminde bazı aşiret mensuplarının hac ve ticaret kervanlarında rehberlik yapmak, develeriyle mal nakletmek gibi işlerde çalıştıklarına dair örnekler rastlamak mümkündür. Meselâ tahıl vergilerini İstanbul'a gönderecek olan köylüler, ücret karşılığında bu işi, develeriyle yük taşıyan göçebelere yaptırmaktaydılar⁸¹. Bu tür hayvancılığın dışındaki farklı geçim kaynaklarını kullanan göçebeler için "çok kaynaklı göçebelik" tanımı uygun düşmektedir⁸².

Göçebe veya yerleşik aşiretlerin, normal köylülerden farklı daha özel bir vergi nizamına tabi oldukları görülmektedir. Ayrıca her aşiret grubu da aynı vergilere tâbi değildi. Bu, biraz da aşiretlerin geçim kaynaklarının niteliğine bağlıydı. Bazı aşiretler daha ziyade koyun üretirken, bir kısmı sığır yetiştiriciliğini tercih etmekte, dolayısıyla vergilendirme buna bağlı olarak tanzim olunmaktaydı. Göçebeler toprağından geçtikleri mukataa sahibine otlak vergisi ödemekteydiler⁸³.

Vergilendirme ile askerî yükümlülükler arasında doğrudan bir bağ bulunmaktaydı. Bazı askerî hizmetleri yerine getirmekle görevlendirilen aşiretlere vergi indirimini veya muafiyeti sağlandığı görülmektedir⁸⁴. Aşiretlerin vergileri "mukarrerat" (yıllık toptan ödeme) biçiminde toplanmaktaydı. XVI. yüzyıl sonunda tımar sistemi çökmeye yüz tutunca, farklı bir vergi toplama şekli olan iltizâm gelişti. Gittikçe vergi toplama işinde, sipahilerin yerini devlet destekli olan yerli aşiret reisleri almaya başladı. Bununla birlikte aşiretlerden vergi almak çok kolay değildi⁸⁵.

⁷⁹ Eberhard, "Nomads and Farmers", s.37-38.

⁸⁰ Yalman, *Türkmen Oymakları*, s.195.

⁸¹ Suraiya Faroghi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev.: Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, 2000, s.59.

⁸² Çok kaynaklı göçebelik anlayışı hakkında bkz. Philip C. Salzman, "Multi-Resource Nomadism in Iranian Baluchistan", *Perspectives on Nomadism*, Leiden 1972, s.60-68.

⁸³ Orhonlu, *Aşiret İskânı*, s.12 vd., Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 14 vd.; Singer, *Kudüslü Köylüler*, s.48. Meselâ Selanik yürüklerinin su hizmetine, Naldöken yürüklerinin Özü kalesinin tamirine, Malkara ve Ergene yürüklerinin Silivri köprüsü hizmetine tayin olundukları hk. bkz. Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1989, s.1, 2, 12. Filistin ovalarındaki çoğu cemaatler ve bu arada Havran'ın Türkmen cemaatleri hayvanları için özel vergi ödemek zorundaydılar: Resm-i ma'z ve nahl, resm-i ganem, resm-i camus, resm-i arus, bad-ı havâ gibi. Hutteroth, "Desert Frontier", s. 153.

⁸⁴ Manisa'daki Yürüklerin statüsü için bkz. Emecen, *Manisa*, s.127-140.

⁸⁵ Meselâ Nablus çevresinde, Hebron ve Ürdün taraflarında 1600'lerden itibaren tahrir işlemlerine ara verilmesi, vergi tahsilini artık çoğu köylerde imkânsız hale getirmişti. Wolf Hutteroth, "The Pattern of Settlement in Palestine in the Sixteenth Century", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem, 1975, s.9. Saruhan taraflarında yaşayan Şeyhli ve Kündeşli aşiretleri vergilerini vermedikleri gibi, bazıları da

Aşiretler sadece askerî işlerde değil devletin ihtiyaç duyduğu birçok alanlarda göreve çağrılmaktaydılar. Onlar vergi muafiyeti yahut rayiç bedel karşılığında, mirî malı nakletmek, maden ocaklarında çalışmak, yol ve köprüleri korumak, kasaplık hayvan temin etmek gibi bazı yükümlülükleri yerine getirmekte kullanılıyorlardı⁸⁶. Meselâ Kütahya müsellemlerinden 821 kişinin, ertesi sene ihraç olunmamak kaydıyla, Ayasofya camiinin tamiriyle ilgili işlerde görevlendirilmek üzere altışar aylık yiyecekleri hazır olduğu halde çeribaşaları ile birlikte gönderilmeleri Selh-i Şaban 982 tarihli bir fermanla emredilmişti. Yeniil Türkmenleri Bağdat seferinde pirinç ve peksimet nakletmekle görevlendirilmişler, firar edenlerin cezalandırılmasına dair ferman yollanmıştı. Bundan dört yıl kadar sonra Yeniil kadısına yollanan fermanla İstanbul'da et sıkıntısı olduğundan Ulus taifesinden kesilebilir erkek hayvanlarının gönderilerek cari narh üzerinden satılıp bedelinin sahiplerine ödenmesi ve böylece et sıkıntısının giderilmesi ilgililere emredilmişti⁸⁷.

Aşiretlerle ilgili mükellefiyet ve muafiyetler hep aynı kalmadı. Gelişen şartlara ayak uydurabilmek için zaman zaman mükellefiyetlerin niteliğinde değişikliklere gidildi. Meselâ gittikçe Osmanlıları da etkileyen ateşli silahların kullanımıyla, göçebelerin geleneksel usûlleri yarar yerine zarar vermeye başlayınca, yeni şartlara ayak uydurmaya çalışan devlet, onlardan asker almak yerine bedelini toplayarak yeni tip savaşın finansmanını sağlamaya çalıştı. Böylece kanunen asker statüsünde bulunmasına rağmen, eski ocak sistemi para kaynağı olarak kullanılmaya başlandı⁸⁸.

Sonuç

Osmanlı Devleti bazı kendine özgü işlerin halli için özel nitelikli yapılanmalara ihtiyaç duymaktaydı. Başta saray ve ordu olmak üzere İstanbul ile diğer büyük şehirlerin hayvanî gıda tüketiminin karşılanabilmesi için yaylacılık faaliyetleri devam ettirilmeliydi. Bunu da en iyi yapabilecek olanlar, tabiatıyla göçebe aşiretlerdi. Diğer taraftan o devrin en hızlı ulaşım ve savaş vasıtası olan atın, geniş ölçüde yetiştirilmesi de onlar aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Hayvan yetiştiriciliğinde uzmanlaşmış böyle bir topluluğu tamamen iskân edip de bu alandaki ihtiyacın karşılanamaması riskinin ortaya çıkarılması söz konusu olamazdı. Bundan dolayı göçebelerin varlığına, aşiret örgütlenmesinin devamına izin verildi. Yalnız böyle gruplara izin verirken devletin esas olarak dikkat ettiği husus; bu faaliyetlerin yapılmasında dahi göçebelerin denetim altında tutulabilir düzeyde olmalarıydı.

vergi vermemek için aşiretten kaçıp yine kendilerinden olan bölükbaşlarına sığınarak askerliğe intisap ettiler. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, s.82-83.

⁸⁶ Orhonlu, *Aşiret İskânı*, s.12 vd.; Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s.14 vd. Gerektiğinde bazı hizmetlerin aşiretlere ücreti mukabilinde gördürüldüğü anlaşılmaktadır ki, meselâ Kıbrıs seferi sırasında inşası gereken iskeleler ile doldurulması icap eden yerlerin doldurtulması için ücret mukabilinde bir kısım aşiretlerin istihdam edilmeleri emredilmişti. *12 Numaralı Mübimme Defteri, (978-979 / 1570-1572), Özet - Transkripsiyon ve İndeks*, Haz.: Hacı Osman Yıldırım, v.d., I, Ankara, 1996, s.9 (hüküm no:9). Bazı aşiretler vergi yerine geçmek üzere yetiştirdikleri hayvanlardan belirli bir miktarını devlete teslim etmekteydiler. Meselâ Atçekenler her yıl "at resmi" adıyla avâzır-ı divâniye yerine geçmek üzere at verirlerdi ki, bu aşiretin teşkil ettiği kazalardan Eski İl'de 13 hânedan, Bayburt'ta 21 hânedan, Turgut kazasında ise 10 hânedan bir at alınmaktaydı. Iréne Beldiceanu - Steinherr, "Atçeken", *DLA*, IV, İstanbul, 1991, s.49.

⁸⁷ A.Refik, *Aşiretler*, s. 23-24, 32-33, 77. 1844 yılında Ankara'da iskân edilmesi düşünülen aşiretlerin İstanbul'a senede 120 bin koyun gönderme mecburiyetleri vardı. *BOA, Cevdet, Dabilye*, 13339.

⁸⁸ Konunun dikkat çekici yorumu ve ayrıntıları için bkz. Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.98-119.